

THEORIES OF CENTRAL EUROPEAN POLITICAL ORGANIZATION IN THE INTERWAR PERIOD

PETER CSÁNYI

Abstract

The goal of this paper is to describe and analyze the theories of political organization of Central Europe during the interwar period, especially from the Czechoslovak perspectives. Some connections between the European integration process, and a national and a civil identity are outlined, in particular the problems of the Central European national states in the process of the European integration. The discourse on the Central Europe is one of the most difficult, because it has many aspects: political, cultural, philosophical, historical, religious, ethnic, psychological and economic.

Small states, such as the interwar Czechoslovak Republic was, depend on their surroundings. They do not have enough power to enforce a balance of power favorable to themselves. If they originated as an expression of a temporary state of the balance of power, they are condemned to dissolution. Some representatives of the Czech and Slovak nations attempted to understand and confront these realities with a practical policy. I guess that if we want to understand these theorists and politicians, it will be important to know and understand the view of Central Europe, which they represent.

The most of the integration projects of 1920s and 1930s reflect the fear of economic and political strengthening of Germany, optimistic hope of democratization of the USSR, and seeking for allies in the Central European region. Therefore, I would also like to find the answers to the following questions: Did the integration projects of politicians and theorists between the two World Wars have only economical dimension? Did any of the selected theories influence the future integration processes?

Abstrakt

Cieľom práce je opis a analýza niektorých teórií politického usporiadania strednej Európy v medzivojnovom období, hlavne z pohľadu Československej republiky. Načrtnú sa niektoré súvislosti medzi procesom európskej integrácie a národných i občianskych identít, konkrétne problematika stredoeurópskych národných štátov v procese európskej integrácie.

Diskusia o strednej Európe je jednou z najťažších kvôli rôznym aspektom, ako je politický, kultúrny, filozofický, historický, etnický a ekonomický aspekt.

Malé štáty, ako bola aj medzivojnová Československá republika, sú závislé od svojho okolia. Nemajú dostatok moci presadiť svoje záujmy a rovnováhu síl, aby z nich mohli viac profitovať. Ak vznikajú len ako nástroje pre vyrovnanie síl, čiže ako dočasné štáty vopred daným cieľom, tak sú odsúdené k rozpadu. Niektorí predstavitelia českého a slovenského národa sa pokúsili porozumieť a čeliť týmto skutočnostiam so svojou politikou. Domnievam sa, že pokiaľ chceme porozumieť týmto teoretikom a politikom, je veľmi dôležité poznať a rozumieť pohľadom na strednú Európu, ktorú sami reprezentovali.

Väčšina integračných projektov v dvadsiatych a tridsiatych rokoch 20. storočia odzrkadľovali strach z hospodárskeho a politického posilňovania sa Nemecka, optimistickú nádej demokratizácie Sovietskeho zväzu a hľadanie spojencov v stredoeurópskom regióne. Na základe vyššie uvedených by som sa chcel dopracovať k odpovediam na nasledujúce otázky: Mali integračné projekty jednotlivých teoretikov a politikov v medzivojnovom období len ekonomické rozmery? Ovplyvnila vo väčšej miere niektorá z vybraných teórií budúci integračný proces?

Introduction

In fact, there are a number of views on the Central Europe. Several authors and theorists have tried to describe this region from several points of view – cultural, ethnic, economical, geographical, geopolitical and political. Central Europe is mainly a transitional region. The most important component from the view of political geography is the fact that the whole region is situated in the sphere of Western Christianity. Two countries (the Czech Republic and Slovenia) were besides traditionally Western also parts of the Holy Roman Empire and the Cis-Leithania (*Cisleithanien*), which means the Austrian part of Habsburg monarchy. All the other countries belong to the Western Christianity, but they have never been the parts of the above mentioned historical and political units. These two characteristics are very important for the definition of this region. The Holy Roman Empire as well as the Cis-Leithania had always been the parts of institutionalized West. Till now it is given in Europe that the membership or non-membership of the West is mainly the question of relation to the institutions.

In the development of debate on Central Europe, it is needed to notice mainly two factors. The first of them is the historical context. It means the most important and dramatic historical changes of this region during the last 200 years. The turning points, which influenced also the historical development of geopolitical consideration on Central Europe, can be considered

decisively after 1815: the revolutions in 1848-49, the period of unification of Germany, the creation of dualism in Habsburg monarchy, the results of both World Wars and the disintegration of Soviet bloc after 1989.

The second factor is the nationality of each author, who expresses their theories about Central Europe. We can easily distinguish the German, Austrian, Polish, Czech, Slovak, Hungarian or Slovenian views on Central Europe (Carter, 1996). The ideas of united Central Europe had different forms in the 19th and 20th century. They were oscillated from the idea of Central Europe as the tool to loosen ethnic tensions realized by democratic way (K. Renner) through the concept of Middle European Union as a competitor of Great Britain and a barrier against Russia (T. Schieman) or ideas about the enlargement of German Alliance and Central Europe by Scandinavian countries and England (C. Frantz).

The period between the two World Wars is characterized by creation of several integration plans, which should have overcome the heterogeneity of Central European region. These plans and related political movements already started in the 19th century and can be divided into four easily defined streams:

1. Ideology of federative Habsburg Empire
2. Development of German concept of “*Mitteleuropa*”
3. Unification of Slavic population, Pan-Slavism, later including also the idea of cooperation, alternatively join to the Soviet Union
4. Concepts of confederations of various nation states (succession states) (Cabada, 2002).

Pan-Germanism and Pan-Slavism

The processes of national revival and national emancipation in Central Europe gave rise to two noteworthy doctrines: Pan-Germanism and Pan-Slavism. These two expressions can very easily cause misunderstanding. Journalism applies these two terms much more frequently than political science. The result is a series of views, which do more to stir up political emotions than to enrich knowledge. At the same time, both these conceptions developed in the course of the 19th and 20th centuries and were used by varied movements (Krejčí, 2005). Just for the explanation: the meaning of prefix “pan-“ is “all”. Therefore, Pan-German means All-German and Pan-Slav means All-Slav. However, what do these two conceptions mean?

- **Pan-Germanism:** movement whose goal was the political unification of all people speaking German or a Germanic language. This conception developed in several forms. It is especially a matter of the *German patriotic movement* after the Napoleonic Wars, which

endeavored for the unification of the Germans by uniting all the German states into one whole. There were two main variants: *Greater-German*, which demanded the union of Germany with Austria (it means Cis-Leithania that is including Bohemia, Moravia and Silesia). *Lesser-German* aiming at uniting only the non-Austrian German states. At the same time, according to some conceptions of Pan-Germanism, it meant an *effort to unite into one state all Germans, that is including those living in non-German states*, for example in the Czech lands, Slovakia or Hungary.

- **Pan-Slavism:** 19th century movement with political, but mainly cultural goals that recognized a common ethnic background among the various Slavic peoples of Central and Eastern Europe and sought to unite those peoples for the achievement of common cultural and political goals. The Pan-Slav movement originally was formed in the first half of the 19th century by West and South Slavic intellectuals, scholars, and poets, whose peoples were at that time also developing their sense of national identity. The Pan-Slavists engaged in studying folk songs, folklore, and peasant vernaculars of the Slavic peoples, in demonstrating the similarities among them, and in trying to stimulate a sense of Slavic unity.

The political potentials of the Pan-Germanic and Pan-Slavic ideas are different, because the vision of the unification of all Slavic nations in one state had less mobilizing strength than some version of the Pan-German idea, especially the *Greater German* and *Lesser German* variants. However, this did not prevent a series of German and Hungarian nationalists seeing Pan-Slavism as a dangerous imperialist policy. However, the development of Pan-Slavic thinking not only stopped at the barriers of the nation state, it is possible to say that this idea perished on them. In the 20th century, Pan-Slavism gradually and almost completely vanished and changed into ethnography, comparative linguistics and literary studies. Pan-Slavism never became the ruling idea in one of the large Slavic countries, such as Russia or Poland was, while the radical version of Pan-Germanism penetrated into the German policy in the 20th century (Krejčí, 2005).

Pan-Germanism defined the German Central Europe, which consists of Prussia, Germany with Austria-Hungary, Balkan, Turkey, Scandinavia, the Netherlands, Belgium, Switzerland, parts of France and Italy, but also some Slavic territories in the western part of Russia. The main program of Pan-Germanism was to weaken the influence of Slavic nations and also the influence of Great Britain and the USA. All these steps should have led to the Germany's hegemony over the world. The first Czechoslovak president, T. G. Masaryk, also mentioned the plans of Pan-Germanic Europe and pointed them out as try for reorganization of Europe and humankind. In his book, *The New Europe*, he wrote that this reorganization would be

realized by the selected German nation as a dynastic, absolutistic and militaristic change (Masaryk, 1994). On the other hand, there was also a plan and the aims of the Allies to eliminate the danger of Pan-Germanism in Central Europe, to stop Germanization and Hungarization of Slavs, and exploitation of smaller nations, to liberate nations from tyranny, to change the old and non-democratic regimes of monarchies to modern and democratic; and to prevent the next possible conflict from happening.

The most famous model of Central Europe united around Germany is found in the book *Mitteleuropa*, written by **Friedrich Naumann** (a German liberal politician) in 1915. Naumann's *Mitteleuropa* brought perhaps the methodologically purest vision of Central Europe as a geopolitical unit under German leadership. However, it is certainly not an example of the most militant Pan-Germanic ideas. It combines German nationalism and imperialism with liberalism and socialism, and it does not succumb to racism. Naumann's *Mitteleuropa* was a geopolitical unit between Russia and the Western powers. According to this author, Europe is divided by two cuttings from north to south: one leads from the lower Rhine to the Alps, and the other from Latvia either to the left and right part of Romania. Naumann also said that Central Europe was a geographical expression, until then without political or constitutional character, but to him, *Mitteleuropa* was a union, which would become the political expression of the Central European region. The pre-condition for its origin had to be the centralization of certain institutional, political activities of Germany and Austria-Hungary in new institutions.

The basis of Naumann's conception of a union was the vision of the economic unity of Central European region. The union would be a political expression of a Central European economic nation; it would represent the "practical socialism" of a world group connected to German-Austro-Hungarian economic area. Integration was understood in three stages: economic cooperation had to be associated with military cooperation, since a united economic zone must be self-sufficient from the point of view of defensive aims. Economic and military union would influence the direction and unification of foreign policy (Krejčí, 2005).

The main constitutional problem of *Mitteleuropa* would be the separation of the national state from the economic and military state. However, in spite of this, the hope of *Mitteleuropa* in confrontation with the power centers had to be based on German culture, German organization and the German spirit. The Central European culture had to grow precisely around the German spirit, and create a new human type.

As it was mentioned, the opposite idea of Pan-Germanism was the idea of Pan-Slavism. In general, it was a vision of Slavic reciprocity, in which the most important aim was not the

unification of all Slavic nations in one state, but to look for the possibilities of solidarity between the Slavic nations/groups. The most distinctive demonstrations of Pan-Slavism are considered the Russo-Slavonic Empire of Ľ. Štúr, but mainly the Pan-Slavonic Federation of N. Y. Danilevsky:

According to **Ľudovít Štúr** (a Slovak linguist, poet and politician), Russia is the only free Slavic state, and it is an extraordinary strong state, representatives of the Slavs and protector of their honor. Russia has power, immense power and with it also the mission and right to destroy all the Slavic separatist tendencies and claim hegemony in the whole family of Slavic nations. Russia attracts the Slavs. It is a land of great economic growth, but also of the vice of serfdom. The structure of the political system of the Russo-Slavonic Empire would have three levels: the commons is a widened family, the country is a widened commons and the state is a union of countries (Štúr, 1993). It would also be necessary to create the cultural conditions for the creation of a united Russian Empire. According to Štúr, the formation of a united Slavic Empire required two radical measures: a universal adoption of the Orthodox faith and an adoption of Russian as the universal literary language.

According to **Nikolay Y. Danilevsky** (a Russian philosopher, historian and economist), the Pan-Slavonic Federation must be a close federation with the hegemony of Russian state. Three non-Slavic nations: the Greeks, Romanians and Hungarians must “voluntary or involuntary” join to it. This is because the historical destiny has inseparably connected them with the Slavs. The Pan-Slavonic Federation had to consist of eight states, shaped with regard for the ethnographic groups and nations, into which the Slavic world is divided:

- The Russian Empire
- The Czech-Moravian-Slovak Kingdom
- The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes
- The Kingdom of Bulgaria
- The Kingdom of Romania
- The Kingdom of Hellenes
- The Kingdom of Hungary
- The Czarigrad (Constantinople) Region

The Pan-Slavonic Federation would have 125 – 140 million inhabitants and its natural center would be Czarigrad (Danilevskij, 1966).

We can also add to these ideas and conceptions the secret project of **Karel Kramář** (a Czech politician and statesman) to create a Slavic Empire led by Russia from 1914. It is interesting that it was worked out according to the example of the Deutsche Bundesakte. It was sent to the Russian minister of foreign affairs, too. Kramář proposed the *Constitution of Slavic Empire* assumed that the Slavic Empire would extend from the Pacific Ocean to Šumava and contain more than 200 million inhabitants. The proposed Constitution said that the Empire would consist of (Krejčí, 2005):

- The Russian Empire
- The Polish Empire
- The Bulgarian Empire
- The Serbian Kingdom
- The Kingdom of Montenegro
- The Czech Empire

The whole Empire would be headed by the Emperor of All Slavs and All Russia – the Russian Czar, who would also be King of Poland and King of Bohemia. Imperial legislation would be approved by the Duma (with 300 deputies) and Imperial Council. According to Kramář, imperial legislation would cover the following areas:

- commercial treaties and customs duties,
- weights and measures, the monetary system,
- commercial shipping and consulates,
- general regulations about post, telegraph and telephone services,
- general regulations about railways,
- the army and navy,
- the imperial budget,
- authorization of imperial loans,
- distribution of common expenses to the states in the federation.

According to some authors of that time, reconciliation between the Russians and Poles could have been one of the fruits of the First World War (Krejčí, 2005). The British historian, political activist and great friend of the Central European Slavs, **Robert W. Seton-Watson**, also believed in it. In his essay *Pan-Slavism* from 1916 he wrote that it was certainly true that Slavic problem could not be solved either on a Pan-Slavic basis or otherwise (Seton-Watson, 1920). However, the development was much more complicated and different in its course,

although the Slavic idea was still in the background of the Czech and Slovak state idea after the First and also after the Second World War.

The central figure in the varied group of authors of the most varied plans for federalization of Austria was undoubtedly **František Palacký** (a Czech historian and politician). He worked out a comprehensive conception for the international relations and foreign policy of the Czech or Czechoslavonic nation. It was an original vision of the realistic model of European relations and politics, based on knowledge of the functioning of the balance of power and endeavoring to secure the interests of a small nation. This conception led to the idea of creating a powerful Central European center, which would be able to confront the expansionism of the big state units from the West and East.

Palacký's conception was an idea of the national interests of the Czechs, which did not trust in the possibility of securing this interest by their own national state. This was the starting point for his Austro-Slavism and defense of national interests with the help of a larger, supra-national Austrian state unit in Central Europe, but with the guarantee of a relatively exactly defined autonomy. His conception of Austria as the defender of the interests of the nations started from the idea of an equal federation of nations, which freely decided to unite and multiply their strength, but renounced none of their basic rights.

Palacký was convinced that in the Austrian case, it was possible to combine the national principle with historical rights with the help of a federal organization. The division of power between historical regions and the monarch of federal authorities would secure the free development of the nations (Krejčí, 2005). He proposed several organization of federation, but probably the most realistic was the creation of eight groups of lands:

- The German-Austrian Lands
- The Czech Lands
- The Polish Lands
- The Illyrian Lands
- The Italian Lands
- The Yugoslav Lands
- The Hungarian Lands
- The Romanian Lands

Czechoslovak Perspectives

In his consideration of Czech statehood, **Tomáš Garrigue Masaryk** (a Czechoslovak politician, sociologist, philosopher and first president of the Czechoslovak Republic) started

from the legacy of Palacký, but he also took into account the current state of international relations. Like Palacký, Masaryk also understood the logic of the functioning of the balance of power very well, and he gave the Czech nation a foreign policy before it had a state. The basic difference between the concepts of the national interest of Palacký and Masaryk is given by their different relationships to the national state. Palacký sought ways to secure the needs of the small Czech nation in a powerful multi-national state (Krejčí, 2005). On the other hand, Masaryk wanted the necessary power to secure a small national state with international guarantees.

Masaryk also concerned with the importance of war, problems of small nations, Eastern question etc. Contrary to M. Hodža, Masaryk was speaking about the Eastern question and about the nations of Eastern Europe like succession nations of Austria-Hungary. In his book *The New Europe*, he compared the plans of the Allies (which he considered to be the top democratic and cultural states) and Pan-Germanistic plans (which are typical for obsolete, monarchist, the Middle-Ages states and the oldest forms of theocratic absolutism) for the reorganization of Europe (Masaryk, 1994). Masaryk characterized the plan of monarchies as warlike, militaristic, anti-national and aristocratic; on the other hand, he considered the Allies plan as defense, pacifistic, democratic, based on the declaring of rights for all nations (small and also bigger nations). He also warned the powers that the united Europe was not an immediately achievable aim, but a responsible attempt to create a moral, intellectual and political program, which would apply to the whole Europe in the long term (Syllaba, 1992).

The main Masaryk's idea, except of the establishment of independent Czechoslovak state, was also the mentioned reconstruction of Central and Eastern Europe. He realized that the creation of independent states would not be simple, mainly in the areas, where Slavic nations lived abreast, because the determination of borders supposed so big complications. His suggestion was to create borders based on historical or natural borders. The independence of nations was not autotelic, because it was a natural level of development (Kovtun, 1991). The next step should have been the creation of federation between independent countries, but according to Masaryk, the free unification of nations was possible only with the elimination or decreasing in the German influence in Europe.

Masaryk's ideas on reorganization of Eastern Europe were very close to the ideas, which were outlined by the Allies during the First World War. He adverted to the fact that Austria-Hungary consisted of nine nations (German, Czech with Slovak, Polish, Russian, Serbian-Croatian, Slovene, Italian, Romanian and Hungarian) and in this multinational unit the governing nation is a minority. It was contrary to the similar mixed countries, in which the so-

called governing nation was a majority. “The real federation of nations comes, when all of these nations will be free and independent, and they will want to unify. If new federations of small nations come to existence, they will be based on the principles of freedom, due to the needs of nations to unify and not from imperialist reason” (Masaryk, 1994). The program of the Allies was in this respect very clear and adverted to the fact that small nations had to be respected politically and also socially as big nations.

The organization of Europe should have realized with the solution of minority problems. It was pointed out that there were five powers in Europe (it means five big nations), then two medium-sized nations and 30 small nations. In the past, the Europe and its people had been controlled by the Church. According to Masaryk it was the time to do some changes after the First World War and gave the chance to each nation to determine their way of transformation. He knew that after the reconstruction of Europe, there would still be some multinational states, but the aim was to decrease their number after the war. The rule in the “new” Europe should have been the protection of civic rights of minorities and to give them the rights to become involved in the creation and development of democracy in Europe.

Regarding the Czechoslovak Republic, its geopolitical situation had never been an advantage for the country. The republic was situated in a nationally mixed area, in the zone of ethnic unrest, and political, economic and ideological confrontations. The Czechoslovak republic was located in the strategic German-Austro-Hungarian “clench”; it means that the state was surrounded by defeated countries, which called for the revision of system given by peace treaties. None of its neighbors, except of Romania, had any hope to make a strong and real alliance. However, the Czechoslovak Republic could not be a neutral country as well, because it did not have a hundred year tradition of neutrality, such as Switzerland had, and there was also a lack of willingness of neighbor states to accept and respect similar neutrality. Therefore the state had to try to form an alliance with Western powers.

The problems of integration process also resonated in the interwar period. To this process to find a solution for the European crises, entered the Czechoslovak political representation as well. T. G. Masaryk, E. Benes and M. Hodža belonged to those intellectuals, who determined the course of practical policy in different time dimension. Masaryk’s and Benes’ philosophy of humanity and democracy was perceived as an ideological horizon of interwar Czechoslovak Republic. One of the dominant questions of interwar international relations was the future of united Europe projects. Masaryk, Benes and Hodža had been confronted by various plans on the European integration since the beginning of 1920’s. However, one of the most significant activity of the interwar period became the Pan-European movement of

Richard Coudenhove-Kalergi (an Austrian politician, geopolitician and philosopher), who worked out his project of integrated Europe in his book *Pan-Europa* in 1923 (Goňcová, 2006).

The characteristic feature of the Pan-European project was that it presented a guarantee of permanent peaceful organization and functioning of Europe. The Pan-European concept was voluntary. Kalergi thought of the idea that it was necessary to complete the individual needs and interests of the European states by their integration needs. Kalergi's concept also pointed to the economic necessity of the European unification. It was about the effort to create a common economic area in Pan-Europe, which could be competitive in comparison with the economic potential of the other powers, especially with the USA. The basics of Pan-European concept were power and political questions, and mainly an effort to guarantee the independence of Europe in the system of world powers. Pan-Europe was also understood as a defense against the Russian hegemony, and perceived as a tool for solution of border conflicts and minority questions. Regarding the border conflicts, Kalergi saw only one option how to solve the problem – by elimination of borders, which would help the nations and their economy (Kalergi, 1993). Kalergi's concept is considered as one of the most significant activity in the interwar period, which focused on the questions of European integration and unification. This idea was influenced by two basic conditions. The positive meaning was that the concept showed the European potential to become an important global power. The negative point of view said that if there was a significant change in the political organization of Europe, it would lead to the increasing of nationalistic conflicts and huge fragmentation (Rosamond, 2000). In spite of that the Pan-European plan still exists till now, it has never had a wide support.

The effort of a stronger cooperation of new Central and Eastern European countries appeared in the concept of **T. G. Masaryk** and was realized in 1918 by establishment of the *Middle-European Union*. The most important aim was the reorganization of smaller nations between Germany and Russia after the First World War. During the Paris Peace Conference, Masaryk, together with the Greek Prime Minister – Venizel and the Romanian Ministry of Foreign Affairs – Ionescu, tried to organize the United States of Eastern Europe as a federation of 13 countries between Germany and Russia, which should have been the core of future United States of Europe (Bednář, 1998). At the beginning, it should have been based on the cooperation of five countries – the Czechoslovak Republic, Romania, Poland, Yugoslavia and Greece. This federation should have ensured the independence of member states and with a

close cooperation of democratic powers started up the economic renewal of the region. The mentioned project was not realized because of the increasing nationalism at that time.

Only a torso of Masaryk's geopolitical initiative was the creation of the *Little Entente*, which had a tendency to enlarge towards the north and south of Europe. At the end of 1919 and at the beginning of 1920, the Czechoslovak Minister of Foreign Affairs, E. Benes, proposed the governments of Yugoslavia and Romania to make a defense convention against Hungarian revisionism. Based on this proposal was signed a defense alliance between the Czechoslovak Republic and Yugoslavia (internationally recognized as State of Serbs, Croats and Slovenians) on 14 August 1920 and later also with Romania on 23 April 1921. The defense alliance of the Czechoslovak Republic, Yugoslavia and Romania called as the Little Entente was completed by the treaty between Romania and Yugoslavia on 17 June 1921. The aim of this alliance was also to keep status quo in Central and South-Eastern Europe. Poland also should have joined to the Little Entente, but it was not realized because of the dispute with Czechoslovakia over the border territories of Těšínsko and Javorina.

Edvard Beneš tried to achieve mainly a military and economic cooperation of Central European countries during the interwar period, regardless of their internal political system. In fact, he was aware of the huge differences in conception of democracy, what was evident at the Little Entente Allies, in Yugoslavia and Romania as well. It was one of the reasons why he commented the questions of political cooperation very cautiously. The regional cooperation of the Little Entente should have been the way to the European understanding. However, this model got a different dimension in a relation to Germany in the projects of Kalergi. According to Beneš, if he accepted the establishment of the United States of Europe on the basis of economy it would mean the strengthening of Germany's position towards the region of Central Europe. Therefore, he reacted more positively to the projects of Aristid Briand (a French Prime Minister) from the years 1929-1930, who put great emphasis on the political cooperation of future integrated and federative Europe (Ferenčuhová, 1998). During the interwar period, the Czechoslovak foreign policy started to form gradually its more positive attitude to the Soviet Union. Beneš, like Masaryk, supposed the gradual transformation and democratization of Russia and they also expected that Russia would guarantee the democracy in Central Europe in the future. As we know, it did not happen.

The creation of Czechoslovak nation, Pan-Europe, federation of Central Europe etc. - all of these options could influence the development of Central European region. Not all of them were realized. Similarly to the Little Entente: Masaryk, Beneš and Hodža put their hopes into this alliance, as an independent factor of the European politics, but it did not live up their

expectations. The Little Entente did not become a symbol of federation and did not bring the solution of economic problems in Central European region (Goňcová, 2006). On the other side, Hodža's economic and political analysis of specific situation of Central Europe during the interwar period enriched the European political thinking significantly, and gave more real and concrete contours to the integration plans to unify the Europe.

An interesting return to Palacký's geopolitics of Central European area was the publication of **Milan Hodža** (a Slovak and Czechoslovak politician and statesman). His ideas about the need for a powerful Central European center matured during the Second World War. At the beginning of his book *Federation in Central Europe* he wrote that the military events in Central Europe showed the truth of the idea of future, firmly organized cooperation between eight states situated in close geographical proximity to Russia, Germany and Italy (Krejčí, 2005). According to his model, the *Danubian Federation* would include: the Czechoslovakia, Poland, Austria, Hungary, Yugoslavia, Romania, Bulgaria and Greece. Thus, Hodža considered the union of four Slavic and four non-Slavic states. The resulting unit would have 582,000 square miles, almost as much as Great Britain, France, Germany and Italy together, and about 100 million inhabitants. According to Hodža, only such a federation could ensure the freedom and security of the small nations. His conception focused on the mutual advantageous organization of economic interests in Central Europe. According to Hodža, the Central Europe should have been mainly an agrarian region as a natural complement to the industrialized regions of Western Europe. The only chance of coexistence of Central European countries with Germany would be to consolidate the whole Central Europe.

Hodža regarded Central Europe as an extension of Western civilization also from the point of view of internal political organization. In general, he thought that the European security had to be based on democracy, but not only the Western democracy. In his view, it required further support in the form of a united Central Europe. Thus, for Hodža, an integrated Central Europe represented a step to a united Europe. It was no accident that in the interwar period, he already maintained contacts with Coudenhove-Kalergi, a leading promoter of European unity. While writing his book *Federation in Central Europe* he came to the conclusion that Pan-European cooperation would become an aim of the war, and it would be a general European interest that Central Europe would not be a weak, but a strong partner of Germany (Hodža, 1997). In spite of Hodža's ideas could not be realized in practice in that time, many of them were used as an inspiration and impulse for the integration of Western Europe after the Second World War.

Conclusion

After the Second World War the idea of integration of Central European region had its defenders mainly among the representatives in exile. However, any efforts and attempts for the integration of Central and Eastern Europe had no chance, because of the existence of so-called "Iron Curtain". Every country of the Soviet "Eastern" bloc found themselves in Comecon (the Council for Mutual Economic Assistance) and in Warsaw Pact.

In the Eastern bloc started a gradual differentiation of individual states. The Czechoslovak, Polish or Hungarian variant of creation of communism represented historical phenomena and brought some specifics for these countries. At the end of 1980's the general dissatisfaction with the communist regime culminated in this region, which was resulted in the fall of the regime in 1989 and gain political independence from the Soviet Union.

The initial phase of contacts between Central European countries, influenced by the ideological agreement between new political elites, ended with the re-establishment of Visegrad Group (cooperation of four Central European countries – the Czech Republic, Slovakia, Hungary and Poland – which has a very close relationship with Slovenia, Austria and the other countries from this region). The efforts of these countries to join to the European Union and to become the fully-fledged members of the integrated Europe were realized successfully on 1 May 2004.

References:

BEDNÁŘ, M. (1998) 'Současný význam Masarykovy koncepce českoslovenství jako středoevropanství a europanství' in *Českoslovenství, středoevropanství, evropanství 1918-1998* (Brno: Konvoj)

CABADA, L. (2002) 'Perspektivy regionu střední Evropy' (Plzeň: Západočeská univerzita)

DANILEVSKIJ, N. J. (1996) 'Rossija i Jevropa' (New York and London: Johnson Reprint Co.)

FERENČUHOVÁ, B. (1998) 'E. Beneš a myšlienka zjednotenej Európy v rokoch 1922-1932' in *E. Beneš a stredoevropská politika* (Brno: MU)

GOŇCOVÁ, M. (2006) 'Středoevropská integrace v projektech T. G. Masaryka, E. Beneše a M. Hodži' in *Střední Evropa a evropská integrace* (Brno: MU)

HODŽA, M. (1997) 'Federácia v strednej Európe' (Bratislava: Orbis)

KALERGI-COUDENHOVE, R. N. (1993) 'Pan-Evropa' (Praha: Panevropa Praha s.r.o.)

KOVTUN, J. (1991) 'Masarykův triumf' (Praha: Odeon)

KREJČÍ, O. (2000) 'Geopolitika stredoevropského prostoru' (Praha: Ecopress)

KREJČÍ, O. (2005) 'Geopolitics of the Central European Region' (Bratislava: Veda)

MASARYK, T. G. (1994) 'Nová Evropa /Stanovisko Slovánské/' (Brno: Doplněk)

ROSAMOND, B. (2000) 'Theories of European Integration' (New York: Palgrave)

SYLLABA, T. (1992) 'Masaryk a myšlenka evropské jednoty' (Praha: UK)

ŠTÚR L. (1993) 'Slovanstvo a svet budúcnosti' (Bratislava: SIMŠ)

Kontakt

Peter Csányi is an Assistant Professor and Coordinator of International Relations in the Department of Political Science at Alexander Dubček University of Trenčín, Slovakia. [e-mail: peter.csanyi@tnuni.sk]

VÝCHOVA CHARIZMATICKÝCH LÍDROV IS UNIVERSITY EDUCATION ABLE TO DEVELOP „CHARISMATIC LEADERS“

PROF. DR. ROLF KARBACH

Abstract

Wer hat es nicht selbst schon oft genug erlebt ?! : Ein Mensch betritt einen Raum, in welchem sich andere Menschen versammelt haben und man möchte augenblicklich aufstehen vor Respekt vor diesem Menschen! Aufstehen allerdings nicht etwa, weil dieser Mensch ein formal hoher „Würdenträger“ ist (z.B. ein Unternehmensdirektor, ein Bischof, ein Minister, ein Rektor etc.) und der formelle Anstand es gebietet, sich von den Plätzen zu erheben. Nein, ganz im Gegenteil, es gibt Menschen sogar ganz ohne formelle hierarchische Funktionen und ohne akademische Titel, und wenn diese Menschen einen Raum betreten, dann können wir gar nicht anders als aufzustehen vor innerlichem Respekt vor diesen Menschen, weil sie mit einer geheimnisvollen „Aura“, einer Ausstrahlung umgeben sind, die uns sofort magisch in den Bann zieht. In den wissenschaftlichen Überlegungen zum Leadership wird diese Ausstrahlung oftmals mit dem Begriff des „Charisma“ belegt.

Der vorliegende Konferenzbeitrag möchte der Frage nachgehen, ob eine universitäre Ausbildung, die ja maßgeblich auf die Generierung zukünftiger Führungskräfte in einer Gesellschaft gerichtet ist, zur Entwicklung von „Charisma“ beitragen kann. Dazu werden wir zunächst das vielschichtige und analytisch schwer fassbare Phänomen des Charisma aus unterschiedlichen Betrachtungsweisen näher beleuchten. Darauf aufbauend sollen in einem weiteren Schritt erste konkrete Ansatzpunkte zur Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung skizziert werden. Eine finale Kernbotschaft zur Charisma-Entwicklung an Universitäten soll unseren Beitrag abrunden.

Key words

Charisma, charismatische Führungskräfte, Persönlichkeitsstärke, Selbstbewusstsein, natürliche Autorität, faszinierende Rhetorik, Sendungsbewusstsein, individuelle Einzigartigkeit

1 „Charisma“ – Ein vielschichtiges Phänomen in unterschiedlichen Betrachtungsweisen

„Charisma“ ist ein wahrlich vielschichtiges Phänomen. Es existiert eine Vielzahl von unterschiedlichsten akademischen Definitionen aus mehreren Wissenschaftsdisziplinen zu diesem Begriff. Bei einer derartigen Komplexität des Untersuchungsgegenstandes mag es daher zunächst hilfreich sein, wenn wir uns erst einmal einen im wahrsten Sinne dieses Wortes „ersten Augenschein“ von Charisma verschaffen (diese Herangehensweise ist ja z.B. in den Rechtswissenschaften durchaus üblich, die bei der Beurteilung von komplexen juristischen Fällen oftmals zu Beginn der Fallerörterungen auf „prima facies“-Beweise abstellen). Für diesen „ersten Augenschein“ unternehmen wir gedanklich einen kleinen Rundgang durch eine Ruhmeshalle charismatischer Führungskräfte. Da wäre zunächst Martin Luther King : Mit seinen unvergesslichen Worten „I have a dream“ zeichnete er die Vision von einer Gesellschaft ohne Trennung von „Schwarz“ und „Weiß“ und ebnete damit den Weg zur Aufhebung der Rassendiskriminierung. Oder etwa John F. Kennedy : Mit seiner kühnen Idee vom Aufbruch zum Mond schuf Kennedy zu seiner Zeit bei Millionen von Menschen eine Begeisterung, die in der Geschichte des 20. Jahrhunderts einzigartig bleiben wird. Und Mahatma Gandhi : Mit seinem mitreißenden Vorbild des von ihm gelebten gewaltlosen Widerstands lehrte er die damaligen britischen Kolonialherren das Fürchten und führte eine ganze Nation in die Unabhängigkeit. Schließlich Nelson Mandela : Mit seinem jahrzehntelangen Kampf gegen die Unterdrückung der Schwarzen in Südafrika wurde er zum Wegbereiter des versöhnlichen Übergangs von der Apartheid zu einem gleichheitsorientiertem, demokratischen Südafrika. Und dann Vaclav Havel : Allein mit der Kraft seiner Worte als Schriftsteller brachte er als einer der führenden Regimekritiker der damaligen Tschechoslowakei die „Samtene Revolution“ maßgeblich in Gang. Und schließlich Alexander Dubcek, der Namenspatron unserer Universität : Mit seinem Einsatz für die Menschenrechte und für einen Staat „mit menschlichem Antlitz“ wurde er als Leitfigur des „Prager Frühlings“ von 1968 weltberühmt.

Stellvertretend für viele Andere ist all diesen Menschen jene magische Faszination von Führungskräften zu eigen, die wir eben oftmals als Charisma bezeichnen. Obwohl solche charismatischen Persönlichkeiten häufig noch nicht einmal eine formelle hierarchische Stellung innehaben, folgen ihnen die Menschen bereitwillig. Gandhi und Martin Luther King brauchten zu ihrer Mission kein „Amt“, sie hatten keine „Weisungsbefugnis“ gegenüber „Untergebenen“ und auch Kennedy musste seiner Vision vom Aufbruch ins Weltall nicht mit

irgendeiner „formal-präsidentialen Macht“ nachhelfen. Führungspersönlichkeiten mit Charisma erzeugen durch ihre kühnen Ideen, ihre unvergesslichen Worte und durch ihr mitreißendes Vorbild einen Sog der Begeisterung, der die Menschen in Bann zieht. Es lohnt sich also, das Phänomen des Charisma näher zu betrachten.

Bei vielschichtigen, komplexen Phänomenen, die zudem begrifflich auch noch mit Fremdworten altsprachlichen Ursprungs belegt sind, ist es oftmals hilfreich, den etymologischen Bedeutungshintergrund zu Rate zu ziehen. Denn schließlich bezeichnet die „Etymologie“ von ihrem Begriffsinhalt her aus dem Altgriechischen kommend nicht mehr und nicht weniger als „die Erklärung der jedem Wort innewohnenden Wahrheit“. Auf der Suche nach der entsprechenden Wahrheit im Hinblick auf das Phänomen des Charisma lehrt uns ebenfalls das Altgriechische, dass es sich bei Charisma um eine „Gnadengabe“, um eine „aus Wohlwollen gespendete Gabe“, um etwas „von Gott dem Menschen Geschenkes“ handelt. Selbst wenn wir den historischen Kontext der griechischen Antike, in der ja die Götter des Olymp eine zentrale Rolle im Leben und Denken der damaligen Menschen spielten, für einen Moment einmal bewusst ausblenden, bleibt als Essenz der etymologischen Deutung von Charisma die Vorstellung von einem „einzigartigen, außerordentlichen und eben *gottgegebenem* Geschenk, das nicht jedermann besitzt“.

Wir wollen uns bei jedem Schritt der Bedeutungsklä rung von Charisma mit Blick auf den Teil 2 unserer Ausführungen zielgerichtet immer gleich fragen, welche Facetten der jeweiligen Verständnisaufhellung für unsere Überlegungen von „Charisma-Entwicklung“ relevant sein könnten. Aus der etymologischen Betrachtung sollten wir für den Teil 2 mitnehmen, dass Charisma eine originäre Determinante der Einzigartigkeit einer Persönlichkeit und ein Bestimmungsgrund für die unverwechselbare Identität einer Führungskraft ist.

Ausgehend von der „gottesbezogenen“ Definition von Charisma in der griechischen Antike überrascht es nicht, wenn sich in der Folge auch die Religionswissenschaften dem Phänomen des Charisma explizit angenommen hatten. Versucht man, die vielfältigen religionswissenschaftlichen Interpretationen von Charisma auf einen kleinsten gemeinsamen Nenner zu bringen, so erhalten wir ein Konstrukt von fünf Hauptdeterminanten.

Wiederum sogleich fokussiert auf die Frage der Relevanz für die Charisma-Entwicklung erscheinen uns die Komponenten „Vermittlung von Wissen“ und „Weitergabe von Weisheit“ interessante Ansatzpunkte zu sein. In moderner Interpretation ist gelungenes Wissensmanagement eine Kernaufgabe jeder erfolgreichen Führungskraft. Und Weisheit gehört seit jeher zu den Kardinaltugenden menschlichen Verhaltens, sie stehen auch jeder

Führungskraft gut zu Gesicht. Was aber machen wir mit jenen religionswissenschaftlichen Hauptdeterminanten von Charisma, wonach auch die Abgabe von Prophezeiungen, die Wunderheilung von Kranken, ja das Bewirken von Wundern schlechthin zum Charisma eines Menschen gehört? Nun, wir wollen diese Determinanten getrost in dem Kontext belassen, aus dem sie stammen, für die Frage der Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung sind sie verständlicherweise völlig irrelevant.

Eine wiederum andere Sichtweise von Charisma bietet uns die Wissenschaftsdisziplin der Soziologie an. Nach ihrer Interpretation stellt sich Charisma dar als eine spezifische Form von politischer Herrschaftsausübung, die durch eine geradezu revolutionäre Kraft auf der einen Seite und durch die unbedingte Loyalität von „Gefolgschaften“ auf der anderen Seite gekennzeichnet ist.

Diese Betrachtungsweise ist aus dem Blickwinkel von Leadership für die Entwicklung von Charisma zunächst sehr verführerisch. Welche Führungskraft würde nicht gern von sich hören, dass sie geradezu Revolutionäres in Gang bringe. Und welcher Unternehmensführer hätte nicht gerne die bedingungslose Gefolgschaft seiner Mitarbeiter. Dennoch beinhaltet der soziologische Ansatz Chance und Risiko zugleich : die Geschichte der Menschheit hält leider auch viele Beispiele bereit, wonach die Ausübung charismatischen Herrschertums zu allem Anderen als der Zeitigung positiver Effekte geführt hat. Insofern sollten wir zumindest ein deutliches Fragezeichen setzen, wenn es um die Überlegung geht, ob uns die Sichtweise der Soziologie konkret verwertbare Ansatzpunkte für die Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung liefern kann.

Richten wir abschließend zum Verständnis des Phänomens von Charisma unseren Blick noch auf die Wissenschaftsdisziplinen der angewandten Psychologie und der Wirtschaftswissenschaften, hier speziell der wissenschaftlichen Managementlehre mit dem Fokus auf die Konzeption des transformationalen Führens. Die hier relevanten erklärenden Hauptdeterminanten von Charisma bringen am ehesten das zum Ausdruck, was wir bei der Begehung der „Hall of fame of charismatic leaders“ von der emotionalen Befindlichkeit her schon wahrgenommen haben. Kühne Ideen im Sinne von inspirierenden Missionen, unvergessliche Worte, mitreißende Vorbilder und das alles gepaart mit einem Handeln in Übereinstimmung mit den als richtig und wichtig anerkannten Werten des Menschseins : das sind die „Zutaten“, die offensichtlich für das Entstehen und Reifen von Charisma erforderlich sind.

Ausgehend von den bis hierher eingenommenen Betrachtungsweisen zu dem vielschichtigen Phänomen von Charisma wollen wir uns nun der Frage zuwenden, welche

ersten konkreten Ansatzpunkte von Charisma in einer universitären Ausbildung wir identifizieren können.

2 Ansatzpunkte zur Entwicklung von „Charisma“ in einer universitären Ausbildung

Die bisherigen Sichtweisen und Überlegungen zum Charisma haben gezeigt, dass wir es mit einer Vielzahl unterschiedlichster Determinanten zur Erklärung dieses vielschichtigen Phänomens zu tun haben. Für die Identifizierung von Ansatzpunkten zur Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung wäre es hilfreich, wenn wir ein Modell zur „Operationalisierung“ von Charisma zur Hand hätten, mit dessen Hilfe wir die weiterführenden Fragestellungen präzisieren könnten. Auf der Basis der wissenschaftlichen Grundkonzeption des „transformational leadership“ schlägt der Autor dieses Beitrags ein „Grundgerüst“ vor, das den Kern (quasi den „Nukleus“) von Charisma für ein „operationales handling“ zum Ausdruck bringen könnte:

In der Sichtweise dieses Grundgerüsts bilden ein wohlverstandenes Sendungsbewusstsein, ein authentisches Selbstbewusstsein im Sinne einer natürlichen Autorität und schließlich ein faszinierendes, inspirierendes rhetorisches Ausdrucksvermögen die markanten Eckpunkte eines magischen Dreiecks von Charisma. „Magisch“ sind diese Eckpunkte insofern, als dass sie nicht isoliert voneinander stehen, sondern sich wechselseitig beeinflussen. Ein Beispiel: ein höheres Selbstbewusstsein fördert unzweifelhaft die Sicherheit bei einem rhetorischen Auftritt und umgekehrt trägt eine gelungene Rede vor großem Publikum sicherlich zum weiteren Wachstum des eigenen Selbstbewusstseins bei. Wenn wir das skizzierte Grundgerüst für die weiteren Überlegungen als zielführend unterstellen, läßt sich unsere Ausgangsfrage zur Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung nun detaillierter fassen:

Kann also eine universitäre Ausbildung zur Entwicklung eines wohlverstandenen Sendungsbewusstseins beitragen? Kann die Universität beim Wachstum des individuellen Selbstbewusstseins von jungen Menschen unterstützend wirken? Kann die universitäre Lehre ihre Studierenden zum Aufbau einer brillanten rhetorischen Kompetenz befähigen? Unsere Antwort lautet dreimal „Ja“!

Beginnen wir mit dem vielleicht Wichtigsten, der Förderung des Selbstbewusstseins der jungen Menschen an einer Universität. Was ist eigentlich Selbstbewusstsein? Statt einer akademischen Definition mit vermutlich beschränktem Erkenntniswert unsere Aufmerksamkeit zu widmen, sollten wir lieber einmal das Wort „Selbstbewusstsein“ von

einer anderen Seite her betrachten, um den Schlüssel für Handlungswege zur Steigerung von Selbstbewusstsein noch deutlicher zu sehen. „Ich bin mir meiner selbst bewusst“, so könnten wir aus unserem eigenen Mund gesprochen „Selbstbewusstsein“ ja auch einmal ausdrücken. „Ich bin mir meiner selbst bewusst, dann bin ich selbstbewusst!“ In dem Wort „bewusst“ steckt aber (wie verdächtig!) als substantivischer Ursprung das Wort „Wissen“. Was muss ich also über mich „wissen“, dass ich sagen kann: das „weiß“ ich über mich, ich bin mir also meiner selbst bewusst und damit selbstbewusst!“ Nun, als Wichtigstes wäre es doch für einen jungen Menschen zu „wissen“, was seine persönlichen Stärken sind. Das klingt banal, aber die meisten Studierenden können die Frage nach ihren persönlichen Stärken nur sehr schwer und manchmal auch gar nicht beantworten. Und hier liegt nun auch der Schlüssel zur Vermittlung von Selbstbewusstsein in einer universitären Ausbildung. Wir müssen die jungen Menschen „stärken“ im besten Sinne dieses Wortes. Wir können unsere Studierenden stärken durch die Vermittlung von Fachkompetenzen. Das ist schon immer unsere Mission an den Universitäten gewesen, und mit den klassischen Instrumenten der Vorlesungen, der Fallstudien, der Seminare, der Workshops etc. stehen uns auch genügend erprobte und tradierte „Werkzeuge“ der Vermittlung von Fachkompetenzen zur Verfügung. Darüber hinaus muss es aber künftig unsere Mission auch sein, die Persönlichkeit unserer Studierenden zu stärken. Nur die Kombination von Fachkompetenz und Persönlichkeitskompetenz gleichermaßen bietet die Gewähr dafür, dass sich so etwas wie Charisma bei den jungen Menschen überhaupt entwickeln kann. Zur Stärkung der Persönlichkeit unserer Studierenden bedarf es aber anderer, z.T. auch neuer „tools“ zur Vermittlung. Persönlichkeit läßt sich nicht „in Vorlesungen lernen“. Zur Persönlichkeitsentwicklung brauchen wir intensive (selbst)reflexive Elemente in der Ausbildung gepaart mit einem ständigen, wechselseitigem Kommunikationsprozess zwischen Professor und Studierendem (Leadership-Colloquia) bei fortlaufender „Protokollierung“ des individuellen Wachstums der Persönlichkeitskompetenz (Leadership-diaries).

Betrachten wir den Eckpunkt der faszinierenden, inspirierenden Rhetorik als Determinante der Entwicklung von Charisma noch einmal: die Rhetorik ist eine jahrtausende alte Kunst. Aber sie ist eine Kunst, die bedingt durch die rasanten Entwicklungen der modernen Kommunikationstechniken auch an den Universitäten immer mehr in den Hintergrund gedrängt wird. Wem an der Entwicklung von Charisma auch in der universitären Ausbildung gelegen ist, der muß daher ein leidenschaftliches, flammendes Plädoyer für die Renaissance der Rhetorik halten. Wir sollten die Kunst der Rhetorik an den Universitäten wieder zum Leben erwecken. Charisma ist ohne rhetorische Brillanz undenkbar. Die

Dramaturgie des eigenen Sprechens, der bewusste Einsatz von Körpersprache, eine wirkungsvolle Sprechtechnik, ein eloquentes Ausdrucksvermögen und schließlich eine proaktive mentale Einstellung zum Reden vor Menschengruppen : das alles sind Dinge, die junge Menschen an den Universitäten wieder verstärkt entwickeln sollten.

Verbleibt schließlich noch ein wohlverstandenes Sendungsbewusstsein als magischer Eckpunkt von Charisma. „Wohlverstanden“ ist ein Sendungsbewusstsein dann, wenn sich eine Führungskraft ihrer eigenen Einzigartigkeit bewusst ist und ein „Lebensthema“ mit sich führt, mit dem sie andere Menschen begeistern und somit eben „führen“ im Sinne von „bewegen“ kann. So wie etwa Martin Luther King in unseren anfänglichen Beispielen das Lebensthema „Kampf gegen Rassendiskriminierung“ hatte und damit Menschen sein Leben lang bewegte. Für die universitäre Ausbildung bedeutet das, dass wir junge Menschen überhaupt erst einmal ermutigen müssen, ihre eigene Einzigartigkeit zu entdecken und dann zu entwickeln. Und wir müssen die Studierenden dazu inspirieren, ihre Lebensthemen zu finden. Vielleicht ist das sogar das Kostbarste, was der Lebensabschnitt „Studieren an der Universität“ einem jungen Menschen mitgeben kann: dass er sich quasi in einem „experimentellem Raum“ und in einem gefahrlosem „trial-and-error-Verfahren“ seinem eigentlichem Lebensthema nähern kann.

Wenn wir diese Ansatzpunkte der Entwicklung von Charisma in einer universitären Ausbildung ernst nehmen wollen, dann müssen wir die uns anvertrauten jungen Menschen mit unserer ganzen Leidenschaft und mit all unserem Enthusiasmus begleiten. Deshalb richten wir nun unsere abschließende Kernbotschaft an Sie, verehrtes Auditorium! :

Literatur

BOYATZIS, R. - MCKEE, A. Resonant Leadership. Boston 2004.

GOLDSMITH, M. - LYONS, L. (Hrsg). Coaching for Leadership. The practice of leadership coaching from the worlds greatest coaches. San Francisco 2006.

KARBACH, R. Core competencies and virtues of transformational leaders. A Conceptual design. In: Was heißt und zu welchem Ende studiert man Management. Hrsg. von M. Gläß, R. Karbach, U. Sadowski und H. Strunz. Plauen 2010.

KARBACH, R. Plädoyer für einen hippokratischen Eid in Lehre und Forschung. In: Was heißt und zu welchem Ende studiert man Management. Hrsg. von M. Gläß - R. Karbach - Sadowski - H. Strunz. Plauen 2010.

KOUZES, J. - POSNER, B. The Leadership Challenge. San Francisco 2007.

SCHEER,P. - KASPER, H. Leadership und soziale Kompetenz. Wien 2011.

STEYRER, J. Charisma in Organisationen. Sozial-kognitive und psychodynamisch Interaktive Aspekte von Führung. Frankfurt a.M., New York 1995.

WAGNER, R. - HARLER, J.K. The elements of great managing. New York 2006.

Kontakt

Prof. Dr. Rolf Karch

Zwickau University of Applied Sciences

Fakultät Wirtschaftswissenschaften

Institut für Management und Information

Postfach 201037

08012 Zwickau (Germany)

Tel.: +49 375 536 3238

E-Mail: rolf.karch@fh-zwickau.de

ZÁUJMOVÉ SKUPINY A REPREZENTÁCIA ZÁUJMOV NA SLOVENSKU: HISTÓRIA, SÚČASNOSŤ, PERSPEKTÍVY

MONIKA ČAMBÁLIKOVÁ

Abstrakt

História združovania, ako aj spolkového a občianskeho života na Slovensku úzko súvisí s jeho historickým vývojom - obdobia relatívnej slobody a rozmachu tu boli prerušované obdobiami obmedzovania a manipulácie. V období post-socialistickej transformácie slovenskej spoločnosti po roku 1989 sa v oblasti politiky sformoval systém pluralitnej politickej reprezentácie záujmov a súčasne sa dopĺňal o súbežnú reprezentáciu záujmov prostredníctvom záujmových organizácií a občianskych združení. Záujmové skupiny, ktoré sa – v tej či onej miere – zameriavajú na ovplyvňovanie rozhodnutí v oblasti verejných politík, vstúpili do sféry inštitucionalizovanej politiky, pričom formy ich zapojenia sa posúvajú od (neo)korporativistických k pluralitným. Agenda záujmových skupín, rovnako ako spôsoby jej artikulovania a presadzovania sa už v značnej miere europeizovali. Spoločne s posunom k demokratickým inštitúciám došlo k posunu k profesionalizácii a expertnému poznaniu.

Slovenská republika (ako členská krajina EÚ) v súčasnosti poskytuje svojim formálnym legislatívnym a inštitucionálnym rámcom pre všetky formálne ekonomické, ako aj neekonomické (občianske) a iné záujmové skupiny, organizácie, spolky a združenia platformu pre združovanie, činnosť a participáciu na všetkých úrovniach a vo všetkých sférach kompatibilnú s EÚ.

Inštitucionalizovaný vstup do sféry verejnej politiky umožnený princípom oficiálnej participácie sám o sebe však nemusí byť vždy najefektívnejším spôsobom ovplyvňovania prijímaných rozhodnutí, rovnako ako samotný počet členov (mohutnosť členskej základne) nemusí byť zárukou sily a vplyvu záujmovej skupiny. Dôležitejším sa ukazuje akcieschopnosť a schopnosť mobilizácie svojich členov, ako aj širšej verejnosti. Rovnako silu a akcieschopnosť občianskej spoločnosti nemožno automaticky odvodzovať od množstva formálne existujúcich záujmových skupín, spolkov a združení. Súčasnosť prináša aj záujmovým skupinám (kolektívnym aktérom) na Slovensku nové výzvy. Nabáda ich hľadať priestor svojej kompetencie aj mimo tradičných rámcov, kreovať aj nové (regionálne, nadregionálne a medzinárodné) inštitúcie a umožňovať prístup novým individuálnym a kolektívnym aktérom, resp. občanom a združeným občanom (umožniť a podnecovať čo najširšie zapojenie občianskej verejnosti.)

1 História občianskeho združovania na Slovensku: ruptúry a revitalizácie

Do roku 1918 bolo Slovensko súčasťou Rakúsko-Uhorskej monarchie. V 18. storočí tu existovalo len málo slovenských združení, a aj tie mali elitný charakter - boli to napospol spoločnosti učencov.

Výrazný nárast záujmových združení priniesli tridsiate roky 19. storočia, kedy ich bolo v priebehu desaťročia založených 91. Pre porovnanie, v predchádzajúcich tridsiatich rokoch existovalo v Uhorsku iba 52 takýchto združení (Mannová 1990:19). V tomto období na Slovensku prišlo k vzopätiu národného ducha, čo sa prejavilo aj vo vzniku a rozvoji viacerých spolkov a svojpomocných združení. Hĺbka a sila motivácie pracovať pre národ sa prejavila aj v tom, že slovenskí katolíci a slovenskí protestanti sa začali združovať v spoločných spolkoch (napríklad *Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej* alebo kultúrny a vzdelávací spolok *Tatrín*).

Nárast počtu združení priniesol aj rastúcu diverzifikáciu v typológii združení a rozširovanie ich členských základní. Väčšina združení už strácala elitársky charakter a popri učených spoločnostiach čoraz častejšie vznikali združenia, ktorých členmi boli príslušníci strednej triedy, napríklad mestské čitateľské spolky, svojpomocné družstvá alebo spolky striedlivosti, ktoré nadobúdali masový charakter. „Prechod od spolkov vzdelancov (tzv. učených spoločností) k združeniam strednej triedy bol dôležitým krokom v rozvoji občianskej spoločnosti, keďže tieto združenia boli založené na demokratickejších princípoch a menej trvali na formálnych kritériách členstva.“ (Buerkle 2004:25)

Revolučné roky 1848 – 1849 a následné obdobie neoabsolutizmu (1852 – 1859) znamenali prerušenie kontinuity v rozvoji spolčovania. Mnoho jestvujúcich združení bolo násilne rozpustených a iba málo získalo na svoj vznik oficiálny súhlas. Spolkový život sa veľmi zredukoval.

Skončenie neoabsolutizmu, a pokračujúca industrializácia a urbanizácia umožnili opätovný nárast počtu spolkov a združení. Kým v roku 1862 uhorská vláda registrovala 579 združení na celom území Uhorska; do roku 1878 ich počet stúpol na 3 995. Rozvoj spolčovania bol podmienený úrovňou urbanizácie a industrializácie, ktorá bola na Slovensku nižšia ako v ostatných častiach monarchie. Kým v mestách na jedno združenie pripadalo približne 927 obyvateľov, na vidieku to bolo 4 328 obyvateľov (Mannová 1991:73). Okrem toho, právny rámec všeobecne upravujúci spolčovanie, obmedzoval počet slovenských združení a okliešťoval ich činnosť. Po Rakúsko-Uhorskom vyrovnaní v roku 1867 začala uhorská vláda čoraz prísnejšie kontrolovať predovšetkým zakladanie a pôsobenie tzv. národných spolkov. Založenie národného spolku bolo povolené iba v prípade, ak bola predmetom jeho činnosti literatúra alebo vzdelávanie. V dôsledku toho na Slovensku v tomto období pôsobili

prevažne čitateľské krúžky, spevácke zbory, dobrovoľné hasičské zbory a početné združenia patriace pod jednotlivé cirkvi.

Začiatkom 20. storočia bol „slovenský národ už natoľko rozvinutý, triedne, stavovsky i inak diferencovaný, že ‘slovenská politika’ v podobe nejakého jednotného hnutia alebo strany bola nemožná. ‘Slovenská politika’ na začiatku storočia, to sú teda už viaceré hnutia, spojené zatiaľ dvoma základnými požiadavkami: *národnou*, najmä jazykovou, a *demokratickou*, predovšetkým požiadavkou všeobecného a tajného volebného práva.“ (Lipták 2000:31)

V rokoch 1905 – 1907, keď sa v Uhorsku rozvinulo hnutie za demokratizáciu, za všeobecné volebné právo, okrem robotníkov a socialistických strán bolo hlavnou silou tohto hnutia na Slovensku roľníctvo¹.

V tomto období už boli na Slovensku ako samostatné hnutia konštituované „tri prúdy, ktoré potom väčšinu slovenskej spoločnosti združovali skoro pol storočia, vlastne až do roku 1948: hnutie *socialistické*, hnutie *katolícko-klerikálne* a maloburžoázna demokracia s prevahou *agrárnych* prvkov“. (Lipták 2000:32)

Kým začiatok prvej svetovej vojny znamenal ďalšie prerušenie rozvoja spolčovania, po jej skončení spolkový život výrazne ožil. Prvá Československá republika (1818 – 1938) priniesla priam zlatý vek spolčovania na Slovensku. Slováci po prvý raz vo svojich dejinách získali plné občianske práva, právo slobodne zakladať združenia bolo garantované ústavou. „Na Slovensku sa využili možnosti, ktoré demokracia poskytovala, s nečakaným elánom a energiou. Rôznorodé záujmy triedne, nacionálne, stavovské, regionálne, skupinové, konfesijné, to všetko našlo aj vonkajší výraz v najrôznejších organizáciách, inštitúciách, spolkoch, ale predovšetkým v politických stranách.“ (Lipták 2000:106) Slováci hromadne vstupovali do združení. Z celkového počtu 8 000 združení v roku 1928 bolo asi 85 % „čisto slovenských“. Ďalším dôležitým faktorom charakteristickým pre toto obdobie bolo, že na spoločenskom živote sa začali aktívne zúčastňovať aj ženy. V roku 1922 pôsobilo na Slovensku asi 135 pobočiek rozličných ženských združení. Pritom ešte v 19. storočí bolo bežným javom, že členstvo v združeních bolo ženám odopierané, alebo im boli priznané iba obmedzené členské práva (Mannová 1992a).

Rapidný nárast miery participácie Slovákov a Sloveniek na aktivitách občianskych združení bol pozitívny najmä z toho dôvodu, že čoraz viac ľudí sa ich prostredníctvom zúčastňovalo na

¹ Historik E. Lipták (2000:39): „Dovtedy nevidané tisícové zástupy dedinského ľudu sa zhromažďovali na politických demonstráciách a prejavovali takú politickú aktivitu a húževnatosť, že to náramne prekvapilo aj mnohých slovenských ‘národovcov’, ktorí si zvykli počítať s ľuďom skôr ako s pasívnym objektom politiky.“

verejnom živote, no z hľadiska vytvárania vzťahov tolerancie spolková štruktúra počas prvej Československej republiky nebola až taká priaznivá. Mnohé združenia totiž vznikali na základe ideologickej a politickej diferenciacie. Snaha politických strán ovládnuť verejný život a ich konkurenčný boj viedli aj k atomizácii občianskych združení. Napríklad telovýchovné združenia boli rozčlenené nielen podľa etnických kritérií, ale aj podľa náboženskej a politickej príslušnosti ich členov. Študentské združenia boli tiež rozdelené podľa etnických, náboženských a ideologických kritérií. Každá relevantná politická strana mala svoju vlastnú pridruženú študentskú organizáciu.² S politickými stranami boli silno prepojené aj odborové zväzy. Boli však aj opačné príklady - napríklad *Československý Červený križ* (v roku 1919 pôsobilo na Slovensku 42 jeho miestnych pobočiek) prijímal členov bez ohľadu na pohlavie, národnosť a náboženstvo.

Hustota výskytu združení na Slovensku sa v medzivojnovom období pohybovala od 11,6 združení na 10 000 obyvateľov (okres Snina) až po 84,6 združení na 10 000 obyvateľov (okres Rimavská Sobota), pričom priemerný počet bol 46 združení na 10 000 obyvateľov. (Buerkle 2004:29)

Po Mnichovskej dohode, podpísanej 30. septembra 1938 Slovensko získalo v rámci tzv. druhej Česko-Slovenskej republiky autonómny štatút. Toto usporiadanie trvalo do 14. marca 1939, keď bol vyhlásený samostatný Slovenský štát pod kuratelou nacistického Nemecka. Hoci ústava Slovenského štátu formálne garantovala práva jeho občanov, tieto práva zároveň v mene „verejného poriadku“ a „kresťanskej morálky“ obmedzila.

Obdobie existencie Slovenského štátu (1938 – 1945) znamenalo výrazné prerušenie rozvoja občianskych aktivít. Mnohé združenia boli autoritatívnou vládou rozpustené alebo sa „dobrovoľne“ rozpadli. Patrili sem najmä slobodomurárske spolky, všetky združenia založené v rámci Komunistickej strany, všetky telovýchovné združenia, všetky odborové zväzy, ktoré mali centrálu mimo územia Slovenska a židovské združenia (zanikli od októbra 1938 do septembra 1940). Po podpísaní tzv. Žilinskej dohody boli postupne zlikvidované aj predtým pôsobiace politické strany, s výnimkou strany domácich Nemcov a strany maďarskej menšiny na Slovensku. Činnosť Komunistickej strany Československa a Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej bola najprv zastavená a v roku 1939 boli obe úradne rozpustené. Pravicové politické strany prijali podmienky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany

² Výnimkou bol však centrálny *Zväz slovenského študentstva*, ktorý v októbri 1937 združoval 30 rôznych študentských organizácií, v rámci ktorých pôsobilo 4 241 členov, vo svojich stanovách deklaroval, že „združuje všetky nepolitické a nenáboženské študentské organizácie“ a že združenia „založené na iných princípoch – napríklad politické, náboženské či etnické združenia sa nemôžu stať členmi Zväzu“. (Čierna-Lantayová 1974:24)

(HSEL) a zlúčili sa s ňou do tzv. Strany slovenskej národnej jednoty. Rozpustená bola aj Slovenská národná strana, pretože nesúhlasila so vstupom do HSEL.

Všetky slovenské odborové zväzy boli zjednotené do ústrednej *Slovenskej pracujúcej pospolitosti* a všetky nemecké odborové združenia do *Arbeitsfront der Volksdeutschen*.

Občianska aktivita upadla, čo sa prejavilo aj v znížení počtu združení: kým v roku 1935 bolo v Bratislave registrovaných 853 združení, v roku 1944 to bolo iba 276 združení (Mannová 1991:77). Autoritárska vláda nemala v úmysle občiansku spoločnosť iba obmedziť, ale chcela ju predovšetkým dostať pod kontrolu a určovať jej smerovanie. Historička Elena Mannová vysvetľuje, ako sa v tomto období „sieť združení reformovala, po Mníchovskej dohode boli združenia skôr regulované štátom než budované zdola, úlohy združení sa zmenili a ich členstvo sa v rôznych ohľadoch prispôbilo novým podmienkam“ (Mannová 1992b:21). Niektoré organizácie (napríklad dobrovoľné hasičské zbory) prišli o štátne dotácie, iné však vďaka štátnej podpore získali možnosť svoje aktivity výrazne rozvinúť (Mannová 1991:77). Dozor polície nad združeniami sa sprísnil a štát mal právo rozpustiť riadiaci orgán združenia právoplatne zvolený jeho členmi, ak si to žiadal „verejný záujem“ (Mannová 1991). Mnohé združenia v tomto období pozmenili svoje stanovy. Ťažko presne určiť, do akej miery sa tak stalo v dôsledku ideologického presvedčenia, politického pragmatizmu alebo prispôsobenia novému režimu. Minimálne vo verbálnej rovine však možno hovoriť o akceptácii novej štátnej ideológie, vychádzajúcej z princípov katolicizmu a nacionalizmu (Mannová 1992b). Viaceré z týchto zmien mali síce iba technický charakter a vyplývali zo zmien štátoprávnych pomerov (napríklad vtedy, keď prívlastok „československý“ v názve organizácie bol nahradený prívlastkom „slovenský“). Objavili sa však aj príklady implementácie ideológie nacionalizmu, resp. rasizmu do stanov združení, napríklad v podobe vylúčenia Židov alebo ustanovení, ktoré svedčili o súlade aktivít združenia a duchom národného socializmu (Mannová, 1992a).

Proti režimu Slovenského štátu sa však medzi jeho občanmi postupne vytvorila významná politická (a neskôr v Slovenskom národnom povstaní aj vojenská) opozícia. Jej jadro sa sformovalo okolo členov zrušených politických strán a odborových zväzov. Občianska opozícia, ktorú vytvorili liberáli, sociálni demokrati sa spojila s Komunistickou stranou Československa (KSČ) s cieľom obnoviť Československú republiku (ČSR). Po podpísaní tzv. Vianočnej dohody³ v roku 1943 vznikla Slovenská národná rada (SNR) ako spoločný orgán

³ „Vianočná dohoda predstavovala široký demokratický program, ktorý umožnil najrôznejším protihitlerovským silám stretnúť sa na jednej platforme, spoločne pripravovať a uskutočniť to, čo bolo vyvrcholením a korunováciou vyše päťročného ilegálneho boja – Slovenské národné povstanie“. (Lipták 2000:241)

hnutia odporu. SNR v spolupráci s vojenskými jednotkami pripravila v auguste 1944 Slovenské národné povstanie.

Po druhej svetovej vojne bola v Československu vytvorená vláda *Národného frontu* (NF) ako koalície politických síl a záujmových skupín. Na Slovensku sa najsilnejšími stranami NF stala Komunistická strana Slovenska (KSS) a Demokratická strana (DS).

Svoju činnosť obnovilo približne 10 000 združení s viac ako pol miliónom členov. Museli však zápasiť s mnohými obmedzeniami a vzdorovať pokusom o ich centralizáciu do masových organizácií. Zákon z mája 1945 viaceré združenia rozpustil, a aj všetky zákonom povolené združenia museli zmeniť stanovy, aby sa „očistili od fašistov a nedemokratických elementov“. V júli 1945 boli skonfiškované dokumenty všetkých katolíckych združení. Väčšina náboženských organizácií bola zákonom zakázaná (Mannová 1992b:25).

V júni 1945 rozhodol NF o vytvorení jednotnej odborovej organizácie (*Revolučné odborové hnutie*), jednotnej mládežníckej organizácie, jednotnej ženskej organizácie (*Živena*), jednotnej telovýchovnej organizácie (*Sokol*), pričom všetky jestvujúce združenia v príslušnej oblasti boli povinné do nich vstúpiť.

Koncentrácia združení do masových organizácií sa však v plnej miere realizovala až po nastolení mocenského monopolu KSČ vo februári 1948. Všetky typy združení boli zlúčené do jednotných masových organizácií a včlenené do Národného frontu (NF).

Prijatie a uplatňovanie nového zákona o spolčovaní z roku 1951 (zákon č. 68/1959) znamenalo koniec spolkového života nezávislého od štátu. Naopak, štát začal využívať organizácie ako „prevodové páky“ na presadzovanie svojich zámerov.

60-te roky 20. storočia priniesli určité rozšírenie občianskych slobôd. Svoje aktivity začali rozvíjať aj niektoré občianske združenia nezávislé od NF a KSČ a oživila sa tiež činnosť cirkví. Po násilnom potlačení tzv. Pražskej jari v roku 1968 a počas nasledujúceho obdobia tzv. normalizácie, boli všetky organizácie stojace mimo NF zákonom zakázané.

Napriek tomu, že KSČ sa po *Pražskej jari* pokúšala uplatňovať neostalinský model organizácie politického i mimopolitického života spoločnosti, stále boli prítomné (aj viditeľné) hnutia odporu.⁴ Na Slovensku silnú alternatívu voči režimu predstavovali najmä aktivity katolíckej cirkvi. Aj prvou masovou demonštráciou, predznamenávajúcou tzv. nežnú revolúciu 1989, bola demonštrácia veriacich proti režimu, tzv. sviečková demonštrácia v Bratislave 25. marca 1988, počas ktorej vyše 10 000 účastníkov protestovalo proti porušovaniu práv veriacich.

⁴ Azda najznámejším z nich bola Charta 77.

História združovania, ako aj spolkového a občianskeho života na Slovensku úzko súvisí s historickým vývojom Slovenska. História ukazuje, že obdobia relatívnej slobody a rozmachu sú prerušované obdobiami obmedzovania, kontroly a manipulácie. Ukazuje však aj to, že napriek všetkým ruptúram a tortúram si tu občianska spoločnosť vždy uchovala schopnosť revitalizácie a rozvoja.

2 Legislatíva po roku 1989: báza a rámec slobody združovania a slobody združení

Súčasťou postsocialistickej transformácie a demokratizácie slovenskej spoločnosti po roku 1989 bola aj inštitucionalizácia právneho štátu, vrátane legislatívnej úpravy a ochrany občianskych práv a slobôd – a to aj v oblasti združovania.

Dodnes platný *zákon o združovaní občanov* prijalo Federálne zhromaždenie ČSFR 27. marca 1990. V ten istý deň bol schválený aj *zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovacom práve* a *zákon č. 85/1990 Zb. o petičnom práve*. Všetky tri právne predpisy sa spolu zvyknú nazývať „veľká triáda“. Všetky tri spomínané zákony sa „vyznačujú mimoriadnou právnou stabilitou, jednoduchosťou a tiež liberálnym ‘duchom‘“ (Pirošík 2004:66).

Ústava Slovenskej republiky (ústavný zákon č. 460/1992 Zb.) stanovuje: „Právo slobodne sa združovať sa zaručuje. Každý má právo spolu s inými sa združovať v spolkoch, spoločnostiach alebo iných združeniach“ (čl. 29 ods. 1). „Občania majú právo zakladať politické strany a politické hnutia a združovať sa v nich“ (čl. 29 ods. 2) „Výkon práv podľa odseku 1 a 2 možno obmedziť len v prípadoch ustanovených zákonom, ak je to v demokratickej spoločnosti nevyhnutné pre bezpečnosť štátu, na ochranu verejného poriadku, predchádzanie trestným činom alebo na ochranu práv a slobôd iných (čl. 29 ods. 3). „Politické strany a politické hnutia, ako aj spolky, spoločnosti a iné združenia sú oddelené od štátu“ (čl. 29 ods. 4). Rovnako „odborové organizácie vznikajú nezávisle od štátu. Obmedzovať počet odborových organizácií, ako aj zvýhodňovať niektorú z nich v podniku alebo odvetví je neprípustné“ (čl. 37 ods. 2).

Ústava Slovenskej republiky okrem práva podľa čl. 29 obsahuje ešte aj osobitne garantované právo slobodne sa združovať s inými na ochranu svojich hospodárskych a sociálnych záujmov (čl. 37 ods. 1).

Legislatívny rámec vznikania a pôsobenia slovenských mimovládnych organizácií vytvárajú všeobecnejšie predpisy, najmä ústava a príslušné medzinárodné zmluvy, ktoré majú prednosť pred slovenskými zákonmi a ktorými je SR viazaná.

Právna úprava MNO má v právnom poriadku SR tri základné úrovne: ústavnú, zákonnú a podzákonnú. Zákonná úroveň má zároveň tri podúrovne:

- najvšeobecnejšiu, ktorá je obsiahnutá v Občianskom zákonníku pri úprave tzv. právnickej osoby;
- všeobecnú, ktorá nadväzuje na ústavnú úpravu – jej predmetom sú právne normy obsiahnuté v jednotlivých zákonoch upravujúcich danú právnu formu mimovládnej organizácie, resp. aj politické strany, cirkvi, odbory;
- osobitnú, kam patria špeciálne zákony, ktorými sú zriadené konkrétne právnické osoby, a to tak v podobe združenia majetku, ako aj osôb.

Pojmy ako mimovládna organizácia, resp. mimovládny (tretí, neziskový, občiansky) sektor sa síce bežne používajú, v slovenskom právnom poriadku však nie sú explicitne definované. Jednoznačnú právnu úpravu majú iba jednotlivé právne formy mimovládneho sektora (a to občianske združenia, neziskové organizácie, nadácie a neinvestičné fondy).

Mimovládne neziskové organizácie (MNO) majú formálnu štruktúru, t.j. sú inštitucionalizované a môžu vstupovať do rôznych právnych vzťahov (sú právnické osoby). Pre účely Občianskeho zákonníka (§ 18, ods. 2) sa MNO považujú za združenia fyzických alebo právnických osôb (občianske združenia, verejnoprospešné organizácie, ako aj komory, obchodné spoločnosti, politické strany, cirkvi atď.), resp. účelové združenia majetku (nadácie, neinvestičné fondy). Občiansky zákonník ako všeobecný právny predpis určujúci základné rámce pre všetky právnické osoby v SR teda zreteľne rozlišuje právnické osoby s osobným substrátom (korporácie) a právnické osoby s majetkovým substrátom (nadácie a fondy).

Korporácie, nadácie a fondy môžu byť subjektom súkromného, ako aj verejného práva.

Medzi **korporácie**, čiže združenia fyzických alebo právnických osôb možno zaradiť:

- občianske združenia, spolky, spoločnosti, zväzy, hnutia a kluby, t.j. subjekty upravené *zákonom č. 83/1990 Zb. o združovaní občanov*;
- politické strany a hnutia, čiže právnické osoby založené *zákonom č. 424/ 1991 Zb. o politických stranách*;
- cirkvi a náboženské spoločnosti a nimi založené komunity, rády, spoločnosti a iné spoločenstvá, ktoré sú upravené v *zákone č. 308/1991 Zb. o postavení cirkví a náboženských spoločností*;
- niektoré združenia, ktoré sú zriadené priamo zákonom – profesijné komory (advokátska, notárska, exekútorská atď.);
- obchodné spoločnosti, prípadne družstvá, teda subjekty založené podľa *Obchodného zákonníka (zákona č. 513/1991 Zb.)*;

- verejnoprospešné organizácie vznikajúce v zmysle zákona č. 213/1997 Z.z. o neziskových organizáciách poskytujúcich všeobecne prospešné služby.

Nadáciami, t.j. účelovými združeniami majetku sú:

- súkromnoprávne nadácie vznikajúce podľa zákona č. 34/2002 Z.z. o nadáciách;
- verejnoprávne nadácie – fondy upravené osobitnými zákonmi;
- neinvestičné (súkromnoprávne) fondy zriaďované v zmysle zákona č. 147/1997 Z.z. o neinvestičných fondoch.

Mimoriadne významnou je aj legislatívna úprava, poskytujúca legislatívnu bázu a garanciu občianskej participácie v oblastiach:

- a) práva na prístup k rozhodovaniu⁵, podľa ktorého občania majú právo zúčastniť sa na rozhodovaní o otázkach, ktoré sa ich dotýkajú;
- b) práva na prístup k informáciám⁶, ktorý občanovi umožňuje získať informácie a zároveň vyžaduje aj aktívny prístup k informovaniu verejnosti zo strany verejného sektora;
- c) práva na prístup k spravodlivosti⁷, ktorý občanom zaručuje poskytnutie možnosti uplatniť svoje práva (napr. preskúmať rozhodnutia štátu), a to aj na súde.

Okrem zákonov, ktoré sa dotýkajú rozhodnutí verejnej správy, existujú aj ďalšie normy, ktoré umožňujú prístup k rozhodovaniu, ale na úrovni tvorby práva. Ide o zákony a normy upravujúce podmienky vstupovania verejnosti do tvorby legislatívy na miestnej i celoštátnej úrovni⁸. Aj tieto legislatívne zmeny „prispeli k narúšaniu korporatívneho charakteru štátu, kde sa okrem ústredných orgánov mohli na pripomienkovaní nových zákonov zúčastňovať zo zákona len niektoré stavovské zoskupenia či sociálni partneri, pričom verejnosť takéto privilégia nemala“ (Strečanský 2004:196).

Expert i predstavitelia tretieho sektora považujú za pozitívne, resp. za štandardizáciu pomerov, že „vládna moc už nemá ambíciu diktovať podobu legislatívneho prostredia pre

⁵ Toto právo umožňujú napĺňať napr. nasledujúce právne nástroje: zákon č. 85/1990 Zb. o petičnom práve; zákon č. 71/1967 Zb. o správnom konaní; zákon č.152/1998 Z.z. o sťažnostiach, zákon č. 372/1990 Zb. o prístupkoch atď.

⁶ V tejto oblasti je fundamentálny zákon č.211/2000 Z.z. o slobodnom prístupe k informáciám.

⁷ Zákon č. 99/1963 Zb. o občianskom súdnom poriadku.

⁸ *Legislatívne pravidlá vlády SR* (schválené v roku 2003) otvorili verejnosti proces tvorby legislatívy na úrovni vlády. V tomto smere sa často využíva možnosť podania tzv. hromadnej pripomienky, ktorú musí podpísať aspoň 500 fyzických osôb, aby sa ňou v prípade jej neakceptovania navrhovateľ zaoberal v tzv. rozporovom konaní, kam je povinný prizvať splnomocnenca predkladateľov pripomienky. Podobne aj zákon č.369/2004 Z.z. o obecnom zriadení vytvára priestor pre vstup verejnosti do normotvorby ešte v čase prípravy. (Strečanský 2004)

MNO a prípravu právnych noriem necháva do veľkej miery na samotné subjekty neziskového sektora“. Dôsledkom je situácia, že „spor o legislatívnu úpravu sektora, resp. jeho vybraných komponentov (nadácie, daňová asignácia atď.) sa už v ostatnom období nevedie po línii vláda verzus MNO, ale najmä po línii MNO verzus MNO“ (Pirošík 2004:73).

Legislatívnu úpravu slobody združovania a slobody združení, ako aj legislatívne rámce garancie a inštitucionalizácie občianskych práv a participácie občanov na súčasnom Slovensku možno považovať za dobudované a plne kompatibilnú s Európskou úniou.

Okrem priaznivého legislatívneho a štandardného inštitucionálneho prostredia boli pre rozvoj mimovládnych a neziskových organizácií prijaté aj niektoré vhodné opatrenia v ekonomickej a daňovej oblasti. Aj tieto prispievajú k stabilizácii a akcieschopnosti tretieho sektora v Slovenskej republike.

3 Typy záujmových skupín a modely reprezentácie záujmov na Slovensku

Z množstva rôznorodých záujmových skupín a združení pôsobiacich v Slovenskej republike po roku 1989 možno za najvýznamnejšie považovať tri typy z nich: *formálne ekonomické záujmové skupiny*, *neformálne ekonomické záujmové skupiny* a *neekonomické záujmové skupiny*. Práve tieto skupiny zohrali dôležitú úlohu v procese transformácie slovenskej spoločnosti, významne poznamenali jej politický, ekonomický a sociálny vývoj v 90-tych rokoch 20. storočia (Sopóci 2002) a aj v súčasnosti patria ku kľúčovým aktérom.

Najvýznamnejšími formálnymi (oficiálnymi, zaregistrovanými) ekonomickými záujmovými skupinami boli a sú zväzy a združenia zamestnávateľov a podnikateľov a odborové zväzy. Neformálne (neoficiálne, nezaregistrované) ekonomické záujmové skupiny sú spravidla málopočetné, no ekonomicky, politicky a teda aj spoločensky významné skupiny, skladajúce sa z podnikateľov, ale aj politikov, finančníkov a ďalších členov. Medzi najvýznamnejšie neekonomické záujmové skupiny, ktoré vo výraznej miere celospoločensky pôsobia a aj presadzujú svoje záujmy aj politicky, patria mimovládne neziskové organizácie.

Už vo fáze inštitucionalizácie nového spoločenského systému po Novembri 1989 boli založené určité trendy v dlhodobom utváraní vzťahu štátu a občianskej spoločnosti.

Vo sfére občianskeho združovania a reprezentácie záujmov v oblasti pôsobenia formálnych ekonomických záujmových skupín vznikol trend dominancie štátno-korporativistického modelu reprezentácie záujmov. V oblasti pôsobenia neekonomických záujmových skupín bol dominantným modelom reprezentácie záujmov model sociálneho korporativizmu. (Malová – Čambáliková 1998). Najčastejšie používanými spôsobmi politického presadzovania

záujmov neformálnych ekonomických skupín bol politický klientelizmus a politická korupcia (Sopóci, 2001:535, 2002:89), resp. model štátom organizovanej korupcie a vzťahov politického klientelizmu (Mikloš 1997a, b, Szomolanyi 1999). V tomto období bola okrem prehĺbenia priameho prepojenia politickej moci a ekonomiky, badateľná aj snaha vládnucich politických síl dostať pod svoj vplyv aj sféru slobodného nepolitického združovania občanov, na základe čoho vznikol model reprezentácie záujmov, označovaný ako model stranického korporativizmu (Malová 1997).

Tieto vývojové trendy a modely reprezentácie záujmov pretrvali aj po parlamentných voľbách 1998. (Sopóci 2002:57)

Zrejme aj liberálna právna úprava združovania občanov po roku 1990 prispela k rozmachu združovania.

V štruktúre nepolitických združení početne dominovali (a dominujú dodnes) športové a telovýchovné združenia, chovateľské, poľovnícke, záhradkárske a iné rekreačno-zábavné združenia, spolky a organizácie. Občianske nepolitické organizácie nového typu, vytvárané na reprezentovanie ekonomických a sociálnych záujmov (odborové, zamestnávateľské, profesiové, podnikateľské, environmentálne, atď.) tvorili a tvoria síce početne menšiu časť, napriek tomu možno aj vývoj v tejto oblasti združovania označiť ako veľmi dynamický. (Bútora – Demeš 1997:280)

Mnohé politické strany sa snažili už od počiatku 90. rokov vytvárať si „svoje“, teda stranické občianske organizácie, väčšina občianskych organizácií a združení však bola a chcela zostať nepolitická. Spravidla nechceli participovať na politickom živote, ani spolupracovať s politickými stranami. Snažili sa udržať si politickú nezávislosť i nezávislosť od štátu. Ako konštatuje Sopóci (2002:54), podarilo sa to najmä tým združeniam, ktoré nedisponovali politickým vplyvom a boli politicky nevýznamné – tie sa držitelia moci zväčša neusilovali ovládnuť, kontrolovať a využívať, ponechávali im možnosť pôsobiť buď pluralisticky, alebo slobodne sa spájať do rôznych združení a asociácií, teda „zdola“ vytvárať sociálno-korporativistický model ich pôsobenia v štáte.

Napriek pretrvávaniu prvkov (neo)korporativistického modelu sprostredkovania záujmov v niektorých oblastiach spoločenského života, už koncom 90-tych rokov analytici konštatovali, že pre slovenskú spoločnosť je charakteristický skôr pluralistický model rozdelenia moci (a vplyvu) medzi politickými stranami a záujmovými skupinami (Sopóci

2002:141) a že systém reprezentácie záujmov sa na Slovensku po roku 2002 výrazne posunul k pluralitným (liberálnym) formám⁹ (Malová – Rybář 2002: 298).

3.1 Neekonomické záujmové skupiny: občianska participácia a občiansky hlas vo verejnom priestore

Po roku 1998 na Slovensku vznikali nové združenia, oživovali sa spolky a organizácie, ktoré socialistický režim potláčal (napríklad kresťanské združenia a organizácie cirkví). Súčasne jestvovali aj tradičné, už v minulom režime etablované organizácie a združenia. Väčšina tradičných združení a organizácií bola naviazaná na dotácie zo štátneho rozpočtu a disponovala relatívne početnou členskou základňou. Vznikajúce združenia boli finančne naviazané najmä na zahraničné zdroje a boli nositeľmi ideovej inovácie. Ich prínos pre slovenskú spoločnosť spočíval predovšetkým v prehlbovaní kvality a rozširovaní záberu verejného diskurzu, vo zväčšovaní verejného priestoru pre participáciu občanov a neštátnych aktérov. To zvýrazňovalo politickú rolu mimovládneho sektora v spoločnosti. „MNO boli jednými z aktérov zápasu o demokratický charakter Slovenska, vytvárali priestor pre ostrakizované ponovembrové elity, vytvárali základňu pre monitorovanie štátu, nastavovali zrkadlo verejnej moci a vytvárali zázemie pre tvorbu alternatívnych, t.j. reformných verejných politík.“ (Strečanský 2004:200)

Rozsah aktivít ovplyvňujúcich verejnú politiku z mimovládneho a nestraničského prostredia na Slovensku bol jeho analytikmi i aktérmi často hodnotený ako výnimočný aj v porovnaní s krajinami strednej Európy. Viacerí vnímajú túto mieru „nad rámec toho, čo sa v Európe považuje za primerané“, a tento stav pripisujú najmä výraznej podpore z amerických súkromných i verejných zdrojov a sčasti aj európskych verejných zdrojov, ktoré boli Slovensku poskytované v záujme vnútro politickej stabilizácie a demokratického spravovania štátu. Poukazujú na „prepolitizovanosť“ mimovládnych a neziskových organizácií a na to, že výraznejšie je rozvinutá advokačná funkcia a dimenzia tretieho sektora, pričom servisná ostala v úzadí. Zástancovia iného názoru naopak s určitou nevôľou konštatujú, že odkedy je mimovládny sektor viac naviazaný na európske (a menej na americké) zdroje, mimovládne organizácie sa postupne menia na poskytovateľov služieb, resp. aktérov naplňania stanovených politík, a prestávajú byť primárne ich laickými či odbornými tvorcami či kritikmi. Táto ambivalentnosť je jedným zo znakov mimovládneho sektora na Slovensku a v podstate sprevádza zápas o jeho postavenie a pôsobenie v spoločnosti.

⁹ Liberalizačné trendy boli čiastočne produktom vládnej politiky (napríklad rušenie povinného členstva v komorách), ale odrážali aj nespokojnosť členov organizovaných záujmových skupín s tým, ako ich strešné organizácie reprezentovali. (Malová – Rybář 2002:298)

Vývoj mimovládneho sektora je dynamický a z hľadiska vzniku i fungovania organizácií a združení pluralitný. Obsahuje znaky tzv. sociálneho korporativizmu, v ktorom „asociácie asociácií reprezentujú pluralitné organizácie voči štátnej moci“ (Malová 1997:88). Zároveň je však badateľné aj zvyšovanie počtu týchto platforiem (asociácií), čo na jednej strane odzrkadľuje pluralitný charakter tohto vývoja, ale na druhej strane to vyžaduje osobitné úsilie v oblasti komunikácie a koordinácie jednotlivých platforiem a môže to obmedzovať akcieschopnosť a efektivitu pri presadzovaní záujmov mimovládneho sektora ako celku.

Organizovanosť MNO však dosahuje úroveň umožňujúcu presadzovanie vlastných i širších občianskych záujmov. Jednotná, tzv. strešná platforma, ktorá by reprezentovala neziskové organizácie neexistuje, pôsobí však *Rada vlády pre mimovládne neziskové organizácie* (RV MNO). Rada predstavuje inštitucionálny mechanizmus pre dialóg medzi vládou a neziskovými organizáciami. Je poradným a iniciatívnym orgánom vlády.

V štruktúre tretieho sektora nedochádza k výraznejším zmenám, pretrváva jeho rôznorodosť a pestrosť.

Na Slovensku v súčasnosti pôsobí približne 40 rôznych platforiem a koalícií MNO. V ich rámci sa dajú rozlíšiť 4 základné inštitucionálne typy:

- federácie – združujú rôzne platformy či koalície MNO;
- platformy a koalície (okolo 20, sú veľmi rôznorodé, čo sa týka členstva a veľkosti: počet členov je od 3 do 170, typicky však od 20 do 30 MVO);
- ad hoc koalície – reprezentujú skupinu iniciatívnych MNO pôsobiacich v rámci celoštátnej kampane na nejakú tému; svoju legitimitu získavajú nie z formálne registrovaného členstva, ale od svojich priaznivcov, ktorí vyjadrujú podporu v podobe podpisov pod petíciami, vyhláseniami či hromadnými pripomienkami v legislatívnom procese;
- regionálne koalície a platformy.

Mimovládny sektor na Slovensku netvorí iba aktivity či kampane – nech sú akokoľvek početné a významné. Jeho imanentnou súčasťou je aj inštitucionálne zázemie, vedome budovaná a využívaná inštitucionálna infraštruktúra. Sem patria predovšetkým organizácie poskytujúce poradenstvo v organizačných, ale najmä v právnych otázkach občanom, občianskym iniciatívam či mimovládnym organizáciám v rôznych oblastiach dodržiavania ľudských a občianskych práv; dokumentáciu a monitoring dodržiavania práv; komentovanie

a analýzy tvorby legislatívy, otváranie priestoru pre pôsobenie iných ako štátnych inštitúcií v poskytovaní služieb, v sociálnej oblasti či v zdravotníctve¹⁰.

Činnosť, ale i udržateľnosť MNO do značnej miery závisí od jeho financovania. V tejto oblasti na jednej strane došlo k poklesu disponibilných zdrojov zo zahraničia (Marček 2004), na druhej strane zase v ostatných rokoch vzrastá objem domácich verejných prostriedkov poskytovaných MNO. Tie prúdia do prostredia mimovládneho neziskového sektora viacerými spôsobmi: nárastom prostriedkov získavaných z 2% dane¹¹, ďalej priamym pridelovaním dotácií¹², z rozpočtov ministerstiev, vyšších územných celkov alebo prostriedkov z európskych fondov. Podiel súkromných zdrojov na financovaní sektora kontinuálne klesá. Podľa niektorých názorov „napojenie na verejné zdroje v sebe nesie riziko rastúcej závislosti od ich spravovateľov, pričom niektoré MVO sa môžu postupne premieňať na polovládne agentúry“ (Slovensko 2008:616).

Oficiálny zoznam prijímateľov 2 % podielu zaplatenej dane z príjmu fyzických a právnických osôb, ako aj sumy, ktoré jednotlivé mimovládne organizácie získali v roku 2009 zverejnilo Daňové riaditeľstvo. Celková poukázaná suma dosiahla 55 187 264 eur pre 8 992 prijímateľov, čo z hľadiska celkového objemu prostriedkov predstavuje 17-percentný nárast oproti roku 2008. Suma získaná z mechanizmu 2-percentného podielu dane za obdobie posledných štyroch rokov medziročne rástla tempom 10 až 20 percent. Rovnako narástol aj počet organizácií, ktoré sa uchádzali o získanie 2 % z dane a v súčasnosti sa za prijímateľov daňovej asignácie registruje viac ako štvrtina všetkých MNO. (Slovensko 2009:537) Medzi najväčších príjemcov takto získaných finančných zdrojov patria predovšetkým nadácie prepojené s významnými korporáciami¹³ a neziskové organizácie venujúce sa problematike zdravia, pomoci chorým a boju proti rakovine – a tak to bolo aj v roku 2009.

Predstavitelia verejného sektora na Slovensku systém 2%-nej daňovej asignácie oceňujú ako dôležitý decentralizovaný mechanizmus podpory MNO a považujú ho za efektívnejší a lacnejší ako sú centralizované mechanizmy podpory (napríklad dotácie, subvencie, finančné príspevky od štátnych inštitúcií) – tie sú navyše podľa ich skúseností „neraz spojené

¹⁰ K najvýznamnejším takýmto organizáciám patria napríklad: Občianske združenie Centrum pre podporu miestneho aktivizmu (CEPA), Nadácia Občan a demokracia, Nadácia Charty 77, Transparency International Slovakia, občianske združenie Aliancia Fair Play, Nadácia Milana Šimečku, Slovenský helsinský výbor; ako aj nekomerčný poskytovateľ internetových komunikačných a informačných služieb pre občianske organizácie – ChangeNet atď.

¹¹ Každá fyzická a právnická osoba (resp. každý daňovník) sa môže rozhodnúť 2% dane zo svojho príjmu poukázať ňou vybranej MNO.

¹² (Položka 642001 v štátnom rozpočte pre bežné transfery)

¹³ Nadácia Slovenského priemyselného podniku, Nadácia Slovenskej sporiteľne, Nadácia Všeobecnej úverovej banky, Nadácia Orange a Nadácia Tatra banky.

s prebyrokratizovanými požiadavkami na prijímateľov i s formalistickým vyhodnocovaním, a sú poznamenané obmedzeniami, aké vyplývajú zo štátneho rozpočtu“ (Slovensko 2009:541).

Neraz zložitý vnútropolitický vývoj na Slovensku v 90. rokoch spôsobil, že advokačná a servisná funkcia neziskového sektora sa nerozvíjali rovnomerne. Advokačné funkcie neziskových organizácií sa dostávali do popredia práve kvôli tretím sektorom reflektovaným a kritizovaným deficitom v demokratickom vývoji a spravovaní krajiny. Viditeľné kampane, v ktorých sa neziskový sektor dostával do konfrontácie so štátnou mocou (*Tretí sektor SOS*) alebo pôsobil ako mobilizačný aktér pred voľbami (predvolebné kampane v rokoch 1998 a 2002) spôsobili, že obraz neziskových organizácií ostal poznačený touto politickou aktivitou. „Mimovládny sektor sa dostával do pozornosti a do povedomia verejnosti najmä cez veľké politické témy (udržanie demokracie) a cez pojmy ako 'grémium', 'sektor' a pod. Po vnútropolitických zmenách sebareflexia v mimovládnom sektore často zotrvala na jednostrannej hyperbolizácii vlastného významu a zásluh na uvedených zmenách“ (Strečanský, 2004:212).

Téma rovnakých príležitostí, ktorá je v ľudsko-právnej agende MNO kľúčovou, sa stávala v ostatných rokoch čoraz aktuálnejšou aj pre mimovládne organizácie, ktoré poskytujú služby vo verejnom záujme.

Mimovládny sektor na Slovensku pôsobí ako aktér vyznačujúci sa akcieschopnosťou a disponujúci vysokým odborným potenciálom. Neznamená to však, že táto skutočnosť môže byť automaticky chápaná ako indikátor sily a rozvinutosti slovenskej občianskej spoločnosti. Soňa Szomolanyi (2005:351) v tejto súvislosti vyslovila hypotézu, že „obraz rozvinutej občianskej spoločnosti na Slovensku, ktorý sa podarilo aj úspešne exportovať do zahraničia, je skôr dôkazom významu 'malých veličín', tej povestnej kritickej masy aktérov na mezoúrovni vertikálnej štruktúry spoločnosti, ktorí v kritických situáciách dokázali urobiť správne rozhodnutia a vo vypätých situáciách mobilizovali širšiu verejnosť.“

„Tak či onak občianske združovanie na Slovensku postupne mohutnelo, neziskový sektor sa pluralizoval a čiastočne sa aj profesionalizoval. Jeho jednotlivé súčasti sa udomáňovali ako priestor pre vyjadrenie rôznych záujmov a názorov a pre ochranu rôznych práv, pre zvyšovanie citlivosti verejnosti k novým témam kvality života, ako priestor pre poskytovanie služieb, pre spoločenskú solidaritu i pre spoločenské inovácie.“ (Bútor, 2004:15).

3. 2 Formálne ekonomické záujmové skupiny: formálne silné, neformálne oslabené ?

Najvýznamnejšími formálnymi ekonomickými záujmovými skupinami sú združenia zamestnávateľov a podnikateľov a združenia zamestnancov (odbory).

Obnovenie plurality vlastníckych foriem po roku 1989 zmenilo sociálnu štruktúru slovenskej spoločnosti: z takmer rovnorodej masy *socialistických pracujúcich* sa začali vynárať diferencované záujmové skupiny zamestnancov a zamestnávateľov.

V oblasti politiky sa formoval systém pluralitnej politickej reprezentácie záujmov a súčasne sa dopĺňal o súbežnú reprezentáciu záujmov prostredníctvom záujmových organizácií a občianskych združení.

Hneď na počiatku transformačného procesu sa začalo inštitucionalizovať aj sociálne partnerstvo¹⁴ – a to v podmienkach socialistickým systémom zhomogenizovanej (z hľadiska vlastníctva výrobných prostriedkov) sociálnej štruktúry, keď ešte de facto nejestvovali ani hlavní aktéri takejto inštitúcie – autonómne zamestnávateľské združenia a štandardné odborové organizácie. Vytvorenie inštitúcie tripartity v tomto období bolo možné považovať za signál, že tvorcovia nového spoločensko-politického systému si uvedomovali, že transformácia v oblasti spoločenskej práce a kolektívnych pracovných vzťahov môže viesť aj k napätiam a konfliktom a že je potrebné vopred vytvoriť inštitúcie, v ktorých by sa tieto konflikty riešili rokovaním. Strany tripartity – rodiaci sa sociálni partneri – akceptovali politickými elitami (vládami) deklarovanú potrebu rýchleho vytvorenia súkromných vlastníkov výrobných prostriedkov (podnikateľov a zamestnávateľov), ergo rýchlu a razantnú privatizáciu, potrebu zvýšenia efektívnosti a konkurencieschopnosti ekonomiky (vrátane nevyhnutnej reštrukturalizácie a modernizácie) a súčasne potrebu udržania sociálneho zmiernu. Kumulácia týchto cieľov reflektovala systémovú zmenu v oblasti spoločenskej práce a všeobecná spoločenská podpora - vrátane podpory zo strany formálnych ekonomických záujmových skupín ako aktérov tripartity - takúto zmenu legitimizovala. Ustanovenie tripartitného orgánu bolo inšpirované vzorom *zvonka* (ako inštitúcie osvedčenej vo vyspelých demokratických štátoch) a iniciované *zhora* (zo strany vlády) (Čambáliková, 1996). Formovanie tripartity bolo poznamenané i vysokou politickou prestížou vlády po novembri 1989. Oproti tomu odbory boli zaťažené bremenom minulosti ako dedič *štátoodborov* a boli bez jasnej vízie a čitateľnej koncepcie svojej činnosti v nových podmienkach. Štát bol vlastne ešte stále monopolným zamestnávateľom a podnikateľom. Odbory boli legislatívnymi zmenami zbavené niektorých právomocí spolurozhodovania a kontroly na podnikovej úrovni;

¹⁴ Vo forme tripartitných rokovaní (zamestnávateľov, zamestnancov a vlády) na celoštátnej úrovni a bilaterálnych kolektívnych vyjednaní zamestnancov a zamestnávateľov na úrovni podnikov a hospodárskych sektorov.

iné oprávnenia však získali – a to legislatívne zabezpečené právo¹⁵ participovať na všetkých úrovniach sociálneho dialógu ako jediný reprezentant zamestnancov. Nemožno vylúčiť domnienku, že "to, že štát akceptoval ako jediného a výlučného zástupcu zamestnancov Konfederáciu odborových zväzov (KOZ), potvrdilo výmenu privilegovaného postavenia odborov za dobrovoľné akceptovanie určitých sebaobmedzení pri vyjednávanom procese" (Malová 1996:409). Faktom však je, že v tomto období neexistovali (a dodnes neexistujú) alternatívne odborové štruktúry, ktoré by spĺňali požadované kritériá reprezentatívnosti¹⁶.

Privatizácia podnikov tiež umožnila, aby sa z niektorých ich manažérov stali ich vlastníci, a teda zamestnávateľia. Čím viac vláda vo svojej privatizačnej stratégii preferovala vytvorenie tzv. *kapitálotvornej vrstvy*, tým viac ju tento záujem spájala s rodiačim sa špecifickým zamestnávateľským a podnikateľským záujmom. Vláda teda mohla - aj v rámci tripartitných rokovaní - rátať s podporou a lojalitou formujúcich sa zamestnávateľov (privatizérov). (Čambáliková 1997:127)

Inštitúcia tripartity – *Rada hospodárskej a sociálnej dohody* (RHSD) bola pôvodne zriadená na základe vzájomnej dohody zúčastnených aktérov. Podľa pôvodného *Štatútu* boli obsahom jej rokovaní hospodárske, sociálne, mzdové a pracovno-právne otázky a výsledkom rokovaní generálna dohoda upravujúca podmienky a vzťahy v tejto sfére. Generálna dohoda je *gentleman agreement*. Na rozdiel od kolektívnej zmluvy (uzatváranej na úrovni podniku alebo hospodárskeho odvetvia) nemá právnu, ale "len" politickú a morálnu záväznosť. V roku 1999 prijatý zákon č. 106/1999 Z.z. O hospodárskom a sociálnom partnerstve (zákon o tripartite) v porovnaní s pôvodným *Štatútom* nezmenil ani obsah činnosti tripartity, ani kompetencie jej aktérov.

Prvá generálna dohoda bola podpísaná v roku 1991. Už po roku fungovania tripartity predstavitelia odborov na Slovensku okrem zvýrazňovania pozitív tejto inštitúcie začali upozorňovať aj na problém aktuálny dodnes: na (ne)dodržiavanie dohôd sociálnych partnerov a na „zámerné vynechávanie tripartity z rozhodovacieho procesu"¹⁷.

Do roku 1997 sociálni partneri na Slovensku každoročne dospeli k podpísaniu generálnej dohody, potom však boli tripartitné rokovania prerušené. Rozporná interpretácia príčin prerušenia a vzájomné obviňovanie sa z nedodržiavania pravidiel a dohôd prehlbovalo

¹⁵ Zákon 4. 2/1991 Zb. o kolektívnom vyjednávaní a zákon č. 106/1999 z 12. mája 1999 o hospodárskom a sociálnom partnerstve (zákon o tripartite).

¹⁶ Napriek zákonu č. 120/1990 Zb. o pluralite odborov si KOZ SR uchováva privilegované (monopolné) postavenie v tripartite, pretože nevznikli žiadne iné odbory, ktoré by spĺňali kritériá reprezentatívnosti určené v štatúte tripartity, resp. v zákone o tripartite.

¹⁷ *Stanovisko KOZ k činnosti RHSD* z januára 1993

rozpory najmä medzi KOZ a vládou. Čoskoro sa však začali objavovať aj nezhody vo vnútri samotných odborov, ako aj medzi odbormi a zamestnávateľmi. *Asociácia zamestnávateľských zväzov a združení (AZZZ)*, ktorá bola (až do roku 2004) výlučným zástupcom zamestnávateľov v tripartite, začala vyjednávať s vládou aj bilaterálne, bez účasti odborov..

Vedenie KOZ podporovalo vtedajšiu politickú opozíciu a prezentovalo odbory ako aktéra, ktorého prioritou je zápas o "zmenu štýlu politiky" v slovenskej spoločnosti.

Po parlamentných voľbách odborári na sneme KOZ v novembri 1998 konštatovali, že nová vláda¹⁸ s plnením svojich predvolebných sľubov odborárom otáľa.

Po voľbách v roku 2002 sa vzťahy medzi odbormi a vládou ešte zhoršili. Pravicovo orientovaná vláda¹⁹ pokračovala vo vytváraní priaznivého prostredia pre zahraničné investície a v záujme zvýšenia flexibility pracovného trhu liberalizovala Zákonník práce. V roku 2004 parlament zrušil dovtedajší zákon o tripartite - novela zákona vytvorila Radu hospodárskeho a sociálneho partnerstva (RHSP), ktorá mala pôsobiť len ako *poradný* orgán vlády.

Kým napriek všetkým rozporom v odborových zväzoch ostala zachovaná ich strešná platforma (KOZ), zamestnávatelia sa rozštiepili. 30. marca 2004 vznikla ďalšia strešná organizácia zamestnávateľov – *Republiková únia zamestnávateľov (RÚZ)*. Založilo ju 18 zamestnávateľských zväzov a osem individuálnych členov, ktorí svoj odchod z AZZZ odôvodnili tým, že AZZZ nemá predpoklady efektívne zastupovať záujmy slovenských zamestnávateľov doma, ani v rámci EÚ. RÚZ preukázala svoju reprezentatívnosť a v súlade so zákonom o tripartite sa stala jej ďalším členom.

Po parlamentných voľbách, ktoré priniesli zmenu vlády²⁰, sa odborárom splnila jedna z ich kľúčových požiadaviek – bol prijatý (staro)nový zákon o tripartite (zákon č. 103/2007 Z.z. o trojstranných konzultáciách na celoštátnej úrovni), ktorý Hospodársku a sociálnu radu opäť definuje ako *konzultačný* a *dohodovací* orgán sociálneho partnerstva na celoštátnej úrovni. Súčasne s platnosťou od 1. 4. 2007 sa obnovil inštitút extenzie kolektívnej zmluvy vyššieho stupňa (KZVS).

To, že realizácia priorít sociálnych partnerov, ergo formálnych ekonomických záujmových skupín (dlhodobo sú nimi najmä Zákonník práce a legislatívna úprava kolektívneho vyjednávania) na Slovensku stále úzko súvisí so zmenou vlády, sa opätovne potvrdilo po parlamentných voľbách v roku 2010 a 2012. Pravicová vládna koalícia²¹ v roku 2010

¹⁸ Tzv. prvá vláda premiéra Mikuláša Dzurindu (1998 – 2002).

¹⁹ Tzv. druhá vláda premiéra Mikuláša Dzurindu (2002 – 2006).

²⁰ Nastúpila vláda premiéra Roberta Fica (2006 – 2010)

²¹ Vláda premiérky Ivety Radičovej (2010 – marec 2011)

iniciovala a realizovala aktivity smerujúce k liberalizácii Zákonníka práce a k zrušeniu extenzie kolektívnych zmlúv vyššieho stupňa. A po rozpade tejto vlády a po predčasných parlamentných voľbách (konaných 10. marca 2012), v ktorých presvedčivo zvíťazila strana SMER, nová vláda premiéra R. Fica opätovne upravila Zákonník práce v záujme zvýšenia ochrany zamestnancov a realizácie požiadaviek odborov; a tiež iniciovala snahy o extenziu kolektívnych zmlúv.

Slovenské odbory na prvý pohľad disponujú a disponovali všetkými kľúčovými zdrojmi vplyvu formálnych organizovaných záujmových skupín. Na počiatku postsocialistickej transformácie spoločnosti predstavovali jednotnú odborovú centrálu s vybudovanou organizačnou štruktúrou a s mohutnou členskou základňou; inštitucionálny a legislatívny rámec im umožňoval a umožňuje participáciu na rozhodovacích procesoch na všetkých úrovniach; majetok a finančné príjmy im umožňoval a umožňuje finančnú nezávislosť a autonómnosť. Prečo teda bol a je ich vplyv na spoločenské dianie, ako aj na dianie v podnikoch relatívne slabý? Zdá sa, že paradoxne ich reálna slabosť vyplývala z ich (formálnej) sily. "Slabosť odborov na Slovensku vyplýva najmä zo spôsobu ich transformácie, v ktorej sa uprednostnilo zachovanie právnej kontinuity, majetku a výsadného postavenia voči vláde" (Malová, Rybář 2006: 286). Monopolný prístup k participácii na rozhodovaní znamenal v očiach verejnosti (a členov odborov) monopolnú zodpovednosť aj za negatívne dôsledky nevyhnutných reforiem v oblasti pracovného trhu, sociálnej a ekonomickej oblasti a v oblasti (ne)zamestnanosti. Slovenské odbory sa snád' až príliš sústredili na "veľkú politiku"; na nevykryštalizovanej politickej scéne sa nie vždy pre verejnosť čitateľne a pre obhajobu záujmov zamestnancov nie vždy efektívne spájali s rôznymi politickými stranami. Vedenie KOZ sa angažovalo v "boji za demokraciu" či za "štyl vládnutia v štáte", v očiach svojich členov však často zlyhávalo pri obhajobe zamestnancov, pri vyjednávaní o mzdách a zanedbávalo podnikovú úroveň. Práve to však bolo prioritné pre zamestnancov a práve toto zamestnanci očakávali od odborov. Nenaplnenie týchto očakávaní viedlo k prehĺbeniu odcudzenia medzi vedením a členskou základňou odborov, ako aj k naštreniu dôvery v odbory ako v inštitúciu, ktorá efektívne a nezištne obhajuje záujmy zamestnancov. Dokonca aj snahy KOZ legislatívne zvyšovať vplyv odborov boli potom nezriedka chápané (a tiež napríklad médiami interpretované) ako niečo, čo je výhodné pre funkcionárov odborov, ale irelevantné pre zamestnancov. Vedeniu odborov sa nedarilo a nedarí dostatočne mobilizovať svojich členov. Odborová organizovanosť výrazne klesla. Pomer odborárov k počtu všetkých zamestnancov klesol pod 25 % . (Čambáliková 2008: 70)

Postavenie a vplyv formálnych ekonomických záujmových skupín na Slovensku ovplyvňovala nielen postsocialistická transformácia spoločnosti, ale tiež procesy globalizácie a integrácie. Globalizácia prináša interné i externé zmeny najmä v neprospech odborov, spôsobuje oslabenie ich organizačnej a vyjednávajúcej sily.

Dôsledky globalizácie (najmä pôsobenia nadnárodných korporácií) na jednej strane a dôsledky integrácie do nadnárodných politických a ekonomických štruktúr (vrátane príslušnej koordinácie a regulácie) na druhej strane spôsobujú, že aj kompetencie národného štátu objektívne slabnú, alebo ich štát vedome deleguje na iné subjekty – nadštátne či regionálne. Liberálny program "vytláčania štátu" nezriedka pokračuje tendenciou vytláčania odborov z pracoviska – a to uplatňovaním takých foriem manažmentu a riadenia, ktoré sú zamerané na individuálnu komunikáciu s jednotlivými pracovníkmi (teda dôrazom na individuálne zmluvy sa oslabuje pozícia kolektívnych zmlúv) až po odmietanie pôsobenia odborových organizácií na pracovisku. Odbory sú pri vyjednávaní o mzdách stavané pred dilemu: vyššia mzda alebo menej pracovných miest, čo vedie k udržiavaniu nízkej úrovne miezd, najmä pre kategórie zamestnancov, ktorí tradične tvorili jadro odborovej organizovanosti. Práve títo zamestnanci sú súčasne najviac ohrozovaní a postihovaní nezamestnanosťou. Prehľbuje sa dualizácia trhu práce. Organizovanie tých, ktorí sú na pracovnom trhu znevýhodnení je ťažšie, a ich organizovanosť je nižšia ako kedykoľvek predtým – a to je ďalším dôvodom ich slabej vyjednávajúcej pozície. Vytvára sa začarovaný kruh: keďže znevýhodnení neobhajujú účinne svoje záujmy, stávajú sa stále menej schopnými tak konať – a to tak vo vzťahu k zamestnávateľovi, ako aj vo vzťahu k uskutočňovanej politike. (Čambáliková 2008)

V miere, v akej rastú možnosti kapitálu neohraničovať svoje možnosti hranicami štátu, klesajú možnosti organizácie menej mobilnej strany zamestnancov, ako aj možnosti národných vlád stanovovať strane kapitálu podmienky kooperácie. Tým sa vo vnútri štátu menia politické pomery pre kolektívne vyjednávanie a to aj vtedy, ak k migrácii kapitálu aktuálne ani nedochádza; národné vlády a národné odbory totiž reagujú vo svojich kalkuláciách na možnosť prilákania kapitálu už preventívnymi ústupkami. Pre národnú politiku to znamená, že už nie je schopná stanovovať a najmä presadzovať pravidlá, ktoré strane kapitálu ukladajú záväzky smerujúce k všeobecnému prospechu. (Wolf 2000: 55-56). Čoraz väčší vplyv pri formovaní pravidiel, ktoré vládnu v globálnej ekonomike, získavajú nadnárodné korporácie. Ich kritici tvrdia, že práve nadnárodné korporácie, a aj nadnárodné politické a ekonomické organizácie (ako napríklad GATT, Svetová banka, Medzinárodný menový fond, WTO) a dohody národných vlád s nimi ovplyvňujú postavenie a vyjednávajúcu silu tradičných sociálnych partnerov (ergo domácich formálnych

ekonomických skupín) a de facto obmedzujú priestor ich zmluvnej voľnosti – a to tak v oblasti sociálnej a mzdovej politiky podniku, ako aj na národnej úrovni. Súčasne sa však negenerujú žiadne nové záujmové skupiny, či nové sociálne hnutia, ktoré by vyvíjali efektívny tlak, aby tieto nadnárodné subjekty súčasne s kompetenciami prevzali od tradičných sociálnych partnerov (ekonomických záujmových skupín) aj ich tradičné záväzky.

Na druhej strane tlak integračných požiadaviek a pravidiel Európskej únie má tak na uchovanie vplyvu formálnych ekonomických skupín (najmä v rámci inštitúcií sociálneho partnerstva), ako aj na ich spoluprácu s neekonomickými záujmovými skupinami pozitívny (minimálne formálno-inštitucionálny) vplyv. Tlak týchto kritérií totiž nabáda posilňovať demokratické inštitúcie a k prístupu, ktorý uprednostňuje dosiahnutie konsenzu a umožňuje participáciu a kooperáciu.

Spolupráca ekonomických a neekonomických záujmových skupín však zatiaľ nie je na Slovensku veľmi rozvinutá, a nie je inštitucionalizovaná. Jednou z príčin môže byť, že kým odbory zdôrazňujú aj sociálne občianske práva (a potrebu ochrany sociálnej dimenzie občianstva), neekonomické záujmové skupiny sa sústreďujú najmä na občianske a politické práva. Vo vzťahu k politickému systému sa to prejavuje aj v tom, že MNO sa - na rozdiel od odborov, ktoré skôr uprednostňujú politické strany (a vlády) orientované (aspoň rétorikou) ľavicovo - častejšie prikláňajú k pravicovým politickým stranám (a tzv. reformným vládam). Kým odbory zdôrazňujú skôr pozitíva sociálneho štátu a potrebu uchovania jeho funkcií a zodpovednosti; MNO skôr zdôrazňujú potrebu reforiem a presadzujú zrovnoprávnenie štátnych a neštátnych aktérov aj v oblasti sociálnej politiky.

S rastom legitimizácie a apologetizácie liberálneho typu politiky sa nielen samotné obory, ale aj princípy a záujmy, ktoré obhajovali, dostávali do čoraz ťažšej pozície. Odborové štruktúry boli v transformujúcom sa Slovensku neraz - priamo či nepriamo - vnímané ako "staré štruktúry", brzdiace nevyhnutné transformačné procesy. Práve proces integrácie do európskych štruktúr priniesol pre slovenské odbory pozitívny efekt - EÚ posilnila nielen legitimitu odborov ako aktéra, ale legitimizuje aj odborovú politiku spätú s podstatou Európskeho sociálneho modelu. Najmä v období realizácie pravicovo-reformnej politiky predstavuje takto chápaná politika EÚ – aspoň v podobe vízie – legitímnu sociálno-demokratickú alternatívu politike silnej liberálnej vlády. (Čambáliková 2010:91) Súčasne princípy a štandardy platné v EÚ uľahčujú ochranu práv a záujmov zamestnancov vo vzťahu k zamestnávateľom. (Čambáliková 2007, 2010)

Podobne sa na relevantné inštitúcie EÚ – ako na svoju záštitu - obracajú aj slovenské MNO²².

Zástupcovia slovenských zamestnávateľov a podnikateľov majú – najmä v porovnaní so slovenskými odborármi - k politike EÚ, ako aj k jej rastúcemu vplyvu na politiku národných štátov kritickejší postoj (prekážajú im napríklad snahy o daňovú harmonizáciu).

Záujmové skupiny sú si však vedomé dôležitosť zastupovania svojich záujmov na národnej, ale aj na európskej úrovni. V súlade s tým najmä zástupcovia slovenských zamestnávateľov obhajujú svoje záujmy nielen na národnej, ale aj na európskej úrovni – a to aktívnejšie ako zástupcovia slovenských odborov. Zdá sa, že slovenské odbory sú až doposiaľ viac vďačným prijímateľom ako aktívnym spolutvorcom európskej (aj odborovej) politiky.

4 Reprezentácia záujmov na Slovensku v politickom kontexte: niekoľko (záverečných) poznámok

V súčasnosti je už v Slovenskej republike dobudovaný systém politických i mimopolitických inštitúcií na garanciu občianskeho statusu a na realizáciu občianskej roly občanov Slovenska. Existuje systém demokratických inštitúcií, ktoré umožňujú participáciu občanov na obsahu oprávnení, vyplývajúcich zo statusu občana, ako i inštitúcií umožňujúcich participáciu občanov na kvalitatívnom vymedzovaní tohto statusu. Predovšetkým občania-voliči, vykonávajúci a súčasne legitimizujúci politickú moc, de facto legitimizujú aj základy tohto zväzku v slobodných voľbách. Jeho podobu však súčasne môžu ovplyvňovať aj ako združení občania prostredníctvom širokého spektra politických, ako aj neopolitických záujmových a občianskych združení a organizácií.

Slovenská republika (ako členská krajina EÚ) v súčasnosti poskytuje svojím formálnym legislatívnym a inštitucionálnym rámcom pre všetky formálne ekonomické, ako aj neekonomické (občianske) a iné záujmové skupiny, organizácie, spolky a združenia platformu pre združovanie, činnosť a participáciu na všetkých úrovniach a vo všetkých sférach kompatibilnú s Európou.

Z početného a rôznorodého spektra spolkov a združení na Slovensku sme sa v tomto článku sústredili najmä na formálne i neformálne ekonomické skupiny, ako aj neekonomické záujmové skupiny, ktoré sa – v tej či onej miere – zameriavajú na ovplyvňovanie rozhodnutí

²² Napr. v októbri 2008 Európska komisia oznámila začatie konania proti SR na základe sťažnosti, ktorú podalo dvadsať mimovládnych environmentálnych organizácií zo Slovenska. Pod hrozbou možnej straty niekoľkých miliárd z eurofondov NR SR v júni 2009 opätovne zakotvila princíp účasti na konaní pre environmentálne MNO pri povoľovaní činností podliehajúcich vplyvom na životné prostredie (EIA) a v marci 2010 opätovne tento zákon novelizovala v súlade s požiadavkami EK, resp. environmentálnych združení.

v oblasti verejných politík. Ich agenda, ako aj spôsoby jej artikulovania a presadzovania sa už v značnej miere europeizovali. Spoločne s posunom k demokratickým inštitúciám došlo k posunu k profesionalizácii a expertnému poznaniu. Analyzované záujmové skupiny vstúpili do sféry inštitucionalizovanej politiky, pričom formy ich zapojenia sa posúvajú od (neo)korporativistických k pluralitným. Trend „odklonu od politiky sporu k depolitizácii“ sa prejavuje aj v tom, že i skupiny či hnutia, ktoré nemajú garantované zastúpenie v oficiálnych štruktúrach (t.j. nemajú legislatívne garantovaný a inštitucionálne vybudovaný prístup k rozhodovaniu), ako napríklad environmentálne hnutia, „protestami s dramatickými prvkami len dopĺňajú tradičný inštrumentálny aktivizmus, ktorého podstatou je snaha aktérov presadiť navrhované riešenia prostredníctvom legislatívy, lobovania, t.j. inštitucionalizovanými cestami“ (Klocoková, Findor 2008:117). Inštitucionalizovaný vstup do sféry verejnej politiky umožnený princípom oficiálnej participácie sám o sebe však nemusí byť cestou/spôsobom najefektívnejšieho ovplyvňovania prijímaných rozhodnutí, resp. najefektívnejšou stratégiou presadzovania záujmov a dosahovania cieľov. Napríklad ekonomické záujmové skupiny zamestnávateľov a podnikateľov, ktoré mali garantovaný priestor participácie v oficiálnych štruktúrach, niekedy uprednostnili neoficiálne rokovania mimo nich – napríklad bilaterálne rokovania zamestnávateľov s vládou mimo tripartitu (najmä v období privatizácie). Rovnako samotný počet členov (mohutnosť členskej základne) nemusí byť zárukou sily a vplyvu záujmovej skupiny (napr. odbory na počiatku transformačného procesu). Dôležitejším sa ukazuje akcieschopnosť a schopnosť mobilizácie svojich členov, ako aj verejnosti. Aj v tejto súvislosti narastá význam fenoménu sociálnych sietí a sociálnych médií (napr. Facebook) ako nástroja na mobilizáciu občanov i aktivistov. Sme svedkami vytvárania nových virtuálnych komunit s veľkým dosahom a mobilizačným potenciálom. Najmä mnohé MNO začali na presadzovanie svojich cieľov intenzívnejšie využívať nové technológie a tento trend sa dá očakávať aj v budúcnosti.

Reálny vplyv – najmä ekonomických záujmových skupín - bol v 90-tych rokoch poznamenaný najmä procesom postsocialistickej transformácie slovenskej spoločnosti, a súčasne čoraz silnejším vplyvom ekonomickej globalizácie. Tieto procesy – spolu s procesmi európskej integrácie a regionalizácie prinášajú všetkým záujmovým skupinám (kolektívnym aktérom) nové výzvy. Nabádajú ich hľadať priestor svojej kompetencie aj mimo tradičných rámcov, kreovať aj nové (regionálne, nadregionálne a medzinárodné) inštitúcie a umožňovať prístup novým individuálnym a kolektívnym aktérom, resp. občanom a združeným občanom (umožniť a podnecovať čo najširšie zapojenie občianskej verejnosti) do verejnej politiky a do sféry artikulovania a presadzovania záujmov na Slovensku.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BUERKLE, K.: História občianskeho združovania na Slovensku. In: Majchrák, J. – Strečanský, B. – Bútora, M. (Eds.): Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. IVO, Bratislava 2004, s. 23 – 35.
- BÚTORA, M.: Úvod: desať poznámok k pätnástim rokom. In: Majchrák, J. – Strečanský, B. – Bútora, M. (Eds.): Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. IVO, Bratislava 2004, s. 7 – 23.
- BÚTORA, M. – DEMEŠ, P.: Tretí sektor, dobrovoľníctvo a mimovládne neziskové organizácie. In: Bútora, M. (Ed.): *Slovensko 1996*. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO, Bratislava 1997, s. 279 – 299.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M.: The Emergence of Tripartism in Slovakia. In: Ágh, A. and Illonszki, G. (Eds.): *Parliaments and Organised Interests: The Second Steps*, Budapest, Hungarian Centre for Democracy Studies. Budapest 1996, s. 190 – 212.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M.: Sociálne partnerstvo: inštitúcia, stratégia, vízia, Vysoká škola v Sládkovičove. Sládkovičovo, 2008. 92 s.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M.: Utváranie občianstva zamestnancov a zamestnávateľov. In: Roško, R. – Macháček, L. – Čambáliková, M.: *Občan a transformácia*. SÚ SAV, Bratislava 1997, s. 99 – 138.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M.: Zentrale Trends der Interviews in der Slowakei. In: Pleines, H.: In Brüssel angekommen? Die gewerkschaftliche Interessenvertretung der neuen Mitgliedsländer auf der EU-Ebene. Forschungsstelle Osteuropa Bremen. Arbeitspapiere und Materialien, Nr. 88/2007.
- ČAMBÁLIKOVÁ, M.: Slovenskí sociálni partneri doma a v Bruseli. AUSPICIA, Vysoká škola evropských a regionálnych štúdií, České Budějovice 2/2010, s. 90 – 94.
- ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Pokrokové študentské hnutie na Slovensku 1918 – 1938. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1974.
- GREXA, J.: Športové a telovýchovné spolky 1900 – 1945. In: Mannová, E. (Ed.) *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989*. Academic Electronic Press, Bratislava 1998, s. 231 – 244.

KLOCOKOVÁ, J. – FINDOR, A.: Politika sporu a (environmentálne) nové sociálne hnutia: hľadanie vhodných analytických kategórií. In: Sociológia, ročník 40, č. 2/2008, s. 103 – 127.

LIPTÁK, E.: Slovensko v 20. storočí. KALLIGRAM, Bratislava 2000.

MALOVÁ, D. – ČAMBÁLIKOVÁ, M.: Čo vieme a nevieme o reprezentácii záujmov na Slovensku. Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava 1998.

MALOVÁ, D.: Reprezentácia záujmov na Slovensku: smerom ku korporativizmu ? In: Sociológia, ročník 28, č. 5/1996, s. 403 – 415.

MALOVÁ, D. – RYBÁŘ, M.: Organizované záujmy. In: *Slovensko 2002*. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO, Bratislava 2002, s. 283 – 299.

MALOVÁ, D. – RYBÁŘ, M.: Organizované záujmy. In: *Slovensko 2006*. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO, Bratislava 2006.

MANNOVÁ, E.: Spolky a ich miesto v živote spoločnosti na Slovensku v 19. storočí. Stav a problémy výskumu. In *Historický časopis* č. 38, 1990, s. 15 – 27.

MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: *Občianska spoločnosť: Problémy a perspektívy v ČSFR*. SÚ SAV, Bratislava 1991, s.71-80.

MANNOVÁ, E.: Intoleranz in Vereinen, Vereine in intoleranten Umgebung. In: Salner, P. – Luther, D. (Eds.): *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas*. Národopisný ústav SAV, Bratislava 1992a, s. 79 – 88.

MANNOVÁ, E.: Spolky v období sociálno-politických zmien na Slovensku 1938–1951 (analýza spolkových stanov). In: *Občianska spoločnosť na prahu znovuzrodenia*. SÚ SAV, Bratislava 1992b, s. 21 – 30.

MIKLOŠ, I.: Privatizácia. In: Bútora, M., Hunčík, P. (Eds.): *Slovensko 1996*. Súhrnná správa o stave spoločnosti. IVO, Bratislava 1997a, s. 129 – 143.

MIKLOŠ, I.: Prepojenie politickej a ekonomickej moci. In: Szomolányi, S. (Ed.) *Slovensko: problémy konsolidácie demokracie*. SZPPV a Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava 1997b, s. 47 – 83.

PIROŠÍK, V.: Legislatívny vývoj mimovládnych organizácií. In: In: Majchrák, J. – Strečanský, B. –

Bútorá, M. (Eds.): Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. IVO, Bratislava 2004, s. 59 – 77.

SOPÓCI, J.: Economic Interest Groups in Slovak Politics in Nineties. In: Sociológia/Slovak Sociological Review, Volume 33, No. 6/2001, p. 535 – 549.

SOPÓCI, J.: Záujmové skupiny v slovenskej politike v deväťdesiatych rokoch. VEDA, Bratislava 2002.

STREČANSKÝ, B.: Občianska advokácia a mimovládne organizácie. In: Majchrák, J. – Strečanský, B. – Bútorá, M. (Eds.): Keď ľahostajnosť nie je odpoveď. Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. IVO, Bratislava 2004, s. 183 – 217.

STREČANSKÝ, B. – Bútorá, M. – Marček, E. – Kolíková, M. – Havelková, E. – Woleková, H. – Mračková, A. : Mimovládne neziskové organizácie a dobrovoľníctvo. In: *Slovensko 2008*. Súhrnná správa o stave spoločnosti, IVO, Bratislava 2008, s. 609 – 648.

STREČANSKÝ, B. – Bútorá, M. – Balážová, D. – Havlíček, R. – Mračková, A. – Vlašicová, J. – Woleková, H.: Mimovládne neziskové organizácie a dobrovoľníctvo. In: *Slovensko 2009*. Súhrnná správa o stave spoločnosti, IVO, Bratislava 2009, s. 534 – 565.

SZOMOLÁNYI, S.: Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. STIMUL, Bratislava 1999.

SZOMOLÁNYI, S.: Závery: alebo o nesamozrejmosti demokratickej stability. In: Szomolányi, S. (Ed.) *Spoločnosť a politika na Slovensku. Cesty k stabilite 1989-2004*, UK Bratislava 2005.

WOLF, M.: From the „Konzertierte Action“ to the „Bündnis für Arbeit“. In: *Labour, Industrial Relations and Social Bargaining*. Research Institute for Labour and Social Affairs, Praha 2000, p. 43 – 57.

KONTAKT:

Doc. PhDr. Monika Čambáliková, PhD.
Fakulta verejnej správy a verejnej politiky
Vysoká škola v Sládkovičove
925 01 Sládkovičovo

VNÍMANIE ETIKY V OBCHODNOPRÁVNEJ NORMOTVORBE A V PODNIKATELSKEJ PRAXI

MOJMÍR MAMOJKA

Abstrakt

Autor sa v príspevku zaoberá vymedzením etiky v súkromnom práve, keďže najmä podnikateľské vzťahy sú charakteristické neproporcionálnosťou jednotlivých kontraktov. V nadväznosti na to sa príspevok sústreďí na výklad tzv. súkromnoprávneho dualizmu, t. z. existencie dvoch kódexov, ktoré reglementujú viaceré zhodné zmluvné typy. Vzhľadom na neustály vývoj spoločenských hodnôt ako aj práva ako takého, zastáva autor názor, že morálka a etika musí byť čoraz viac diferencovaná nielen filozoficky, ale aj aplikačne. Dôvodom je rozdielny charakter podnikateľských a nepodnikateľských zmlúv, v rámci ktorých majú účastníci rôznu úroveň právneho povedomia. Význam článku spočíva najmä v tom, že na Slovensku už dlhodobo prebiehajú rekodifikačné práce s úmyslom vytvoriť len jeden súkromnoprávny kódex.

Abstract

The article addresses the definition and scope of ethics in private law, as business relations in particular are marked by a great deal of disproportionateness in individual contracts. Based on this phenomenon, the author of the article focuses on the interpretation of the so-called dualism of private law, in other words the existence of two codices that govern a number of the same types of contracts. Considering the constant development in the values of society and of the law as such, the author maintains that morals and ethics must be increasingly differentiated not only in terms of philosophy but also in practical application. This is due to differences in the nature of business and non-business contracts, within which parties to the contracts possess a different level of legal awareness. The article is of relevance especially in light of the fact that Slovakia has seen long-term work in legal drafting that is aimed at producing a single private-law code.

Priehľadná ľudská podstata založená na vlastníckom pude ako jedným z primárnych determinantov nášho správania je pôvodcom pochopiteľnej civilizačnej snahy o ochranu toho, na čom si najviac zakladáme. Uvedomenie si života ako najvyššej hodnoty častokrát s prekvapivo normotvorne prioritnejšou majetkovou stránkou ľudských inštinktov možno označiť za začiatok práva ako mechanizmu pravidiel a trestov. Hodnoty, ktoré nám boli dané a ktoré by mali každé konanie posudzovať na základe požiadaviek *apriori*, sa postupom času stávali len akousi záchrannou sieťou pre to, na čo právo nepamätalo. Zmysel pre česť, spravodlivosť a morálku, mal byť základom pre tvorbu práva a správne vnímanie týchto kategórií hranicou pre rozlišovanie dobrého a zlého, práva a skrivodlivosti. Ak by sme sa v tejto súvislosti opierali napr. o dobré mravy ako o viac-menej občianskoprávnu kategóriu a zároveň podstatu práva ako celku, ktorá má udávať tón pre tvorbu zákonov, tak nemožno nesúhlasiť. Skutočným poslaním dobrých mravov daným súčasnosťou je však možno až podradná úloha degradovaná do pár zákonných ustanovení, čo síce na prvý pohľad vypadá ako tvrdenie nalíčené do príliš tmavej čiernej, no dnešné právne dianie mnohokrát až bezohľadne ignoruje základné morálne hodnoty a dá sa konštatovať, že sa z práva skutočne vytráca jeho podstata.

Čo je však esenciou dnešného „moderného“ práva? Netvrdím, že máme bezprávnú spoločnosť. Avšak zamyslenie sa nad tým, či sa v našom stále mladom štáte skutočne odráža dychtivo vyzývaná demokracia, je zradné. Zákony prijímané v mene ľudí a pre ľudí ako alfa a omega demokracie je až idealistická naivita svedčiaca skôr nadšeným filozofom ako právnikom. Smutné konštatovanie, najmä keď federálny zákonodarca mohol po roku 1989 začať v mnohých oblastiach akoby „odznova“ a vytvoriť tak dobrý základ pre postsocialistickú spoločnosť. Jeden cieľ sa mu však naplniť podarilo, aj keď len čiastočne. Pripravil podmienky pre vznik a dynamický rozvoj podnikateľského prostredia vo forme, ktorú naše právo dovtedy nepoznalo. Nebola to len otázka mechanického formulovania legislatívneho textu – bolo dôležité správne odhadnúť duch zákona, ktorý mal upravovať nielen konkrétne obchodnoprávne inštitúty, ale za účelom akéhosi „všezastrešenia“ novovznikajúcich konkurenčných vzťahov zakotviť všeobecné pravidlo správania sa (podobne ako v Občianskom zákonníku – zák. č. 40/1964 Zb. v znení neskorších právnych predpisov, ďalej len OZ), ktoré by vystihovalo primeranú agresivitu a tvrdosť v konaní podnikateľov, avšak zároveň by stanovovalo limity, ktorých prekročenie by už zákon nepovažoval za férovú obchodnú aktivitu²³. Týmto pravidlom sa stal tzv. princíp poctivého

²³ Pozri aj: Klátik, J.: Trestná zodpovednosť podnikateľov. Obchodné právo. č. 7–8/2006. str. 61–68

obchodného styku. Ustanovenie § 265 Obchodného zákonníka (zák. č. 513/1991 Zb. v znení neskorších právnych predpisov, ďalej len ObchZ), v znenie ktorého sa tento princíp systematicky transformoval, je prekvapivo stručné – zákon sa obmedzil len na konštatovanie, že „výkon práva, ktorý je v rozpore so zásadami poctivého obchodného styku, nepožíva právnu ochranu“.²⁴ Domnelo jednoduché pravidlo má však široké korene preplietajúce sa nielen obchodnoprávnymi vzťahmi, ale za účelom teoretického rozboru a odhalenia logiky súkromnoprávnej legislatívy je vhodné nahliadnuť aj do ustanovení OZ, ktorý pri realizácii podobného úmyslu vytvoril právom všeobecne akceptované pravidlá konania vo forme už spomínaných dobrých mravov. Na rozdiel od OZ prekročenie určitej dovolenej úrovne správania sa v obchodnoprávných vzťahoch nemá za následok neplatnosť právneho úkonu, ale „len“ vyššie zmienenú absenciu ochrany práva. V reálnom podnikateľskom prostredí sa dá len ťažko predpokladať, že každá zmluva bude plnohodnotným kompromisom. Jeden zo subjektov bude prakticky vždy vystupovať v silnejšom postavení – či už kvôli svojmu postaveniu v hospodárskej súťaži, počtu obchodných partnerov, podnikateľským konexiám a pod. Aj preto prekvapujú názory niektorých autorov prezentujúce dobré mravy ako právnu kategóriu vzťahujúcu sa na právo ako celok. V prípade generálnej súkromnoprávnej aplikácii dobrých mravov by § 265 ObchZ stratil svoj význam a zaoberal by sa niečím, čo by vlastne ani nemohlo existovať: ak by sa každý „nemravný“ úkon považoval za neplatný, tak by nebol mysliteľný ani výkon práva z takýchto úkonov. Princíp poctivého obchodného styku tak zakladá akúsi vyššiu dimenziu pre konanie podnikateľských subjektov, ktorá necháva priestor pre vzájomnú dohodu účastníkov či už pri tvorbe alebo naplňaní zmluvného vzťahu. Argumentácia využívania princípu zmluvnej slobody ako možnosti uzavrieť zmluvu s kýmkoľvek a akéhokoľvek obsahu má svoje hranice, ktoré sú v OZ čiastočne vyjadrené práve dobrými mravmi a v ObchZ už spomínanou „vyššou dimenziou“ vo forme poctivého obchodného styku, čiže širším priestorom na zmluvné manévrovanie.

Z vyššie uvedeného vyplýva, že princíp poctivého obchodného styku ako miera dovoleného správania sa účastníkov obchodnoprávných vzťahov tvorí deliacu čiaru medzi dvomi základnými súkromnoprávnymi kódexami – OZ a ObchZ, dokonca sa dá povedať, že je podstatou existencie týchto dvoch zákonníkov takpovediac „vedľa seba“. Zatiaľ čo OZ ako „právo pre nepodnikateľov“ chráni účastníka vzťahu, tak ObchZ poskytuje o niečo nižšiu právnu istotu a zameriava sa na vytváranie podmienok pre rozvoj zdravej konkurencie. Niežeby ObchZ „mrvné“ hodnoty nerešpektoval, avšak bolo by krátkozraké stavať sa

²⁴ Pozri aj: Jakubovič, D.: Zopár slov o zásadách obchodného zákonníka. Obchodné právo. č. 6-7/2005. str. 37-45

rovnako k praktikám podnikateľov i „bežných“ občanov. Aj preto si myslím, že tendencie presadiť celkovú rekodifikáciu súkromného práva v SR s cieľom vytvoriť všeobecný OZ zahŕňajúci občianskoprávne i obchodnoprávne vzťahy so všetkými pozitívami aj negatívami nie sú na mieste. Súčasný stav by si možno skôr vyžadoval niekoľko menších avšak o to viac sofistikovaných zásahov do niekedy zbytočnej dubioznej či neodôvodnene odlišnej úpravy niektorých inštitútov v OZ aj ObchZ (úprava právnych úkonov, unifikovanie premlčacej doby, zosúladenie zabezpečovacích inštitútov...).

Je pravda, že občianske právo sa ako ťažiskové odvetvie súkromného práva môže pochváliť nepochybne bohatšou pozitívno-právnou genézou, keďže „obchod“ bol prvýkrát kodifikovaný až za vlády Napoleona v roku 1807. Zároveň sa však možno zhodnúť aj na tom, že kodifikácia je tiež „jedným z ukazovateľov stability práva“²⁵. Podľa prof. Pelikánovej v Európe badať postupné rekodifikačné tendencie a rovnaký vývoj pravdepodobne zastihne Českú i Slovenskú republiku. Ale v čase, keď voláme po prehľadnosti zákona a teoretickej systematike, by bolo vhodné citlivejšie posúdiť mieru príbuznosti niektorých problematík a nevytvárať kódexy, ktoré budú mať napr. 3000 ustanovení.

Netvrdím, že náš OZ či ObchZ majú ideálnu podobu (na ceste normotvorby ideálny stav ani nie je možné dosiahnuť, úlohou zákonodarcu je snažiť sa k nemu aspoň približovať), ale z hľadiska normotvorcu vo väzbe na následnú aplikáciu práva môžeme tieto dva kódexy označiť za vcelku vydarene spolupôsobiace. Rekodifikačné snahy a tým „hádžanie do jedného koša“ nepodnikateľov i podnikateľov, by poprelo doteraz fungujúce mechanizmy vyplývajúce z vyššej miery ochrany osôb bez právneho povedomia na jednej strane, a širšieho kontrakčného a negociačného priestoru napr. pre živnostníkov a obchodné spoločnosti na strane druhej. Komercializovaný OZ by znamenal buď nevyhnutné oslabenie právnej ochrany nepodnikateľa, alebo oklieštenie možností podnikateľa, pričom snaha o prienik občianskoprávneho a obchodnoprávneho režimu by nebol na prospech ani jednému. Esencia dosiahnutia obchodného prospechu spočíva v snahe o maximalizovanie zisku a minimalizovanie nákladov, čo v každodennej podnikateľskej praxi častokrát nie je zlučiteľné s prísnyim posudzovaním rozporu s dobrými mravmi – naopak ochrana subjektov s nižším právnym povedomím by bola aplikáciou miery dovoleného konania prostredníctvom obchodnoprávneho inštitútu poctivého obchodného styku nedostatočná. Najmä v súčasnosti,

²⁵ Pelikánová, I.: Úvod do srovnávacího práva obchodního. C. H. Beck. Praha. 2000. str. 11. „Kodifikace je v právním vývoji prvkem právní stability. Jestliže se považuje za nevýhodné měnit často zákony, je ještě menší ochota přistupovat ke změnám nebo dokonce rušení kodexů. Spíše se přizpůsobuje interpretační a rozhodovací praxe, než aby byla zvolena krajnost spočívající v novelizaci nebo dokonce zrušení kodexu. Tak sme svědky trvající účinnosti kodexů až 200 let starých v nejrozvinutejších zemích, přičemž častější nahrazování kodifikací se objevuje spíše v zemích méně politicky a kulturně stabilních, méně ekonomicky rozvinutých“.

keď je prílev zahraničných investorov jedným z viacerých ukazovateľov kvality obchodnoprávnej reglementácie, musí byť obchodné právo pružné a pripravené reagovať na zahraničné trendy nielen v oblasti normotvorby ako určitého návodu „ako na to“ podľa úpravy iných štátov, ale aj v spätnej väzbe od podnikateľov – adresátov ObchZ – by malo sledovať aplikáciu zákonov v praxi²⁶. Pre zotrvanie súkromnoprávneho dualizmu hovorí aj charakter úpravy obchodných spoločností – zatiaľ čo záväzková časť ObchZ by v niektorých otázkach skôr mohla podľahnúť rekodifikačným tendenciám, problematika obchodných spoločností bude vždy tvoriť separovanú časť súkromného práva, keďže vymedzenie pojmu právnická osoba sa zďaleka nevzťahuje len na tieto subjekty. Argument problematického určenia režimu záväzkového vzťahu v prípade nedostatočne špecifikovanej zmluvy obstojí len čiastočne, pretože vymedzenie absolútnych a relatívnych obchodov ako jedného z „vodítok“ subsumovania zmluvy pod to či iné právne odvetvie síce nie je bez chýb, ale postupom času dochádza k precizovaniu prvého ustanovenia záväzkovej časti ObchZ a podľa môjho názoru otázka posudzovania režimu „nedokonalých“ zmlúv ešte neznamená nemožnosť správneho posúdenia. V procese spomenutého približovania podoby zákonov k ideálu (opäť podotýkam, že nedosiahnuteľnému) je možné iné riešenie: oslabenie subsidiarity medzi OZ a ObchZ jasnejším vymedzením vzťahu niektorých problematických inštitútov (zmluvná pokuta, úprava právnych úkonov, premlčacie doby a pod.), čím by ObchZ získal väčšiu samostatnosť aj v rovine aplikácie a zamedzil by tak teoretickým rozporom dubióznej úpravy najmä v záväzkovej časti.

Právo sa nevyhnutne vyvíja a reálne výsledky rekodifikačných iniciatív sú (možno) len otázkou času. Musím však pripomenúť, že v súčasných podmienkach za slušne fungujúceho „duálneho stavu“ nie je tento *status quo* potrebné takto razantne meniť. Navyše náš (a ani český) ObchZ už dávno nie sú kódexmi v porevolučných plienkach a ich postupné doladovanie vytvára veľmi kvalitný podklad pre plnohodnotnú a so zreteľom na mohutný

²⁶ Prirodzenú a v súčasnosti nevyhnutnú pružnosť obchodného práva obhajuje aj prof. Mamojka, podľa ktorého „tak ako je vôbec typické pre podnikateľský svet, je obchodné právo dynamickým právnym odvetvím, ktorému dáva svoju variabilitu predovšetkým princíp zmluvnej slobody, ktorý umožňuje podnikateľom do značnej miery improvizovať a pohybovať sa v hraniciach, ktoré sú dané akurát ich neprekročiteľnosťou, za ktorou by bolo určité ujednanie v rozpore s iným všeobecne záväzným právnym predpisom. Je jednoducho potrebné rešpektovať legálne improvizračné možnosti obchodného práva a aj preto som presvedčený o tom, že niektoré pokusy zasahovať za istý limit do obchodnoprávnej sféry právnymi predpismi verejnoprávnej povahy – najmä trestným právom, sú veľmi problematické a v zásade nepotrebné, pretože obchodné právo samotné má v sebe toľko právnej „sebareflexie“ a vlastných právnych inštitútov, využitím ktorých je možné zrealizovať nápravu poruchového stavu, že takúto „pomoc“ nepotrebuje, alebo len v minimálnej miere a vnímanú veľmi citlivo“. Mamojka, M., st., Mamojka, M., ml.: Obchodné právo v systéme slovenského právneho poriadku. FMK UCAM v Trnave. Trnava. 2006. str. 13

pohyb podnikateľov v európskom priestore so zrelou úvahou možno aj nadčasovú obchodnoprávnu úpravu.

Ťažko povedať, či by sme pri snahe o určenie jasnejších hraníc dobrých mravov (či poctivého obchodného styku) boli úspešní. Ako som už spomenul, pokúšať sa vytvoriť zákonnú definíciu pojmov ako morálka, česť alebo spravodlivosť, je zradné. Úsilie o rozvíjanie písaného práva a vytvorenie toľkých právnych odvetví často sa skladajúcich z množstva málo prehľadných zákonov narazí ako legislatívna kosa na kameň v situáciách, ktoré jednoducho nebudú môcť byť v zákone jednoznačne riešené. Ide nepochybne o veľkú skupinu právnych vzťahov a konaní, ktoré budú posudzované priam „shakespearovskou“ otázkou: „je dané konanie v rozpore s generálne aplikovanou mierou dovoleného správania sa alebo nie?“ O niečo jasnejšie a priehľadnejšie vzťahy medzi nepodnikateľskými subjektmi môžu naznačovať pohodlnejšie riešenia a tam, kde chýba zákon, nám pomôže generálna „teoréma“. Dobré mravy či poctivý obchodný styk sa tak bezpochyby stávajú až filozoficko-právnou kategóriou. Cestou *pro futuro* by mohlo byť precíznejšie zapracovanie na zákonomnom znení, určenie jasnejších pravidiel, aj keď je zrejmé, že bez pertraktovaných inštitútov by sa príslušná reglementácia formulovala len ťažko. Ľudstvo nikdy nevytvorí pravidlá, ktoré by slúžili ako lexikón dovolených konaní všetkých mysliteľných subjektov vo všetkých možných právnych vzťahoch.

Človek nikdy nemal a nebude mať „patent“ na múdrosť. Priznanie tohto faktu je podstatné pre pochopenie podoby práva ako súboru pravidiel a chýb, keďže človek je jeho tvorcom a ako predstaviteľ nevypočítateľného ľudského faktoru so všetkými vrozenými slabosťami zlyháva nielen v normotvorbe. To občas môže poslúžiť ako ospravedlnenie jeho konania v procese vytvárania akýchkoľvek pravidiel a tým aj ako ospravedlnenie nedostatkov zákona. Napriek tomu je človek nositeľom obrovského rozumového potenciálu, ktorý je aj napriek občasným „zakopnutiam“ schopný vyprodukovať mimoriadne životný podklad pre spravodlivosť. Tá je však často narúšaná prirodzenou vôľou po zmene, ktorá v nás drieme ako jedna z podstát bytia. Zmena je nepochybne hybnou silou dejín a existencie každého z nás, no rovnako ako aj v živote človeka je potrebné hľadať bazálne a nemenné istoty, tak ani právo nemôže byť plne funkčné bez svojich stabilných prvkov. Spoločlivé určenie dobrého a spravodlivého v špecifickjších oblastiach, najmä v čoraz intenzívnejšie sa rozrastajúcej reglementácii podnikania, nie je ľahké. Zatiaľ čo však aplikácia zákona v rámci dispozitívnosti a zmluvnej slobody obvykle dokáže nedostatky zákona modifikovať, tak nachádzanie spravodlivosti bez kompromisov na súdnej úrovni je aj pri najlepšej vôli otázne. Niekedy až prekvapivo odlišné posudzovanie nárokov v obchodnoprávných sporoch síce

potvrďuje vedeckú krásu interpretácie príslušných ustanovení, v rámci možnosti objektívneho vnímania sa však právo stáva málo zreteľným. Zvlášť v podnikateľskej reglementácii sa právo síce môže snažiť o anticipáciu potrieb praxe, ale v reálnom procese normotvorby zostáva bez nároku na uspokojivý výsledok, pretože variabilita súkromnoprávných vzťahov (a podnikateľských zvlášť) bude vždy o pár krokov pred zákonom, ktorý invenčnosťou ani mechanizmom svojich premien a obohacovania nikdy nepredbehne vynaliezavosť svojho adresáta. To je primárny faktor diferenciácie medzi prispôsobovaním práva aktuálnej či len čerstvo minulej podobe praxe výraznými, no málo premyslenými a často iba politicky motivovanými zásahmi bez racionálnej úvahy posilnenej priamou empiriou.

Životnosť určitých pravidiel nemusí byť podmienená existenciou kódexu či zákona. Právo je tvorené pre ľudí (aspoň by malo byť...) a keďže slovami mnohých autorov „*štát nemá slobodu vytvárať, štát má slobodu chrániť*“, možno povedať, že právo nemá a racionálne ani nemôže upravovať niečo, čo neexistuje, ale len to, čo sa v spoločenských vzťahoch naozaj uplatňuje. Práve fakt, že prvotný adresát práva – človek – konal už v tovarovej výmene aj s úmyslom dosiahnutia zisku a neobchodoval vždy za rovnaký hodnotový ekvivalent, potvrďuje, že aj dnes zákonom upravené obchodné aplikačné mechanizmy vždy existovali. Dnes, ako aj v budúcnosti, o ich napĺňaní niet pochýb.

Kontakt

Doc. JUDr. Mojmír Mamojka, PhD.

Fakulta práva Janka Jesenského

Vysoká škola v Sládkovičove

mojmír.mamojka@gmail.com

LIBERALIZMUS: SOCIÁLNY ROZMER IDEOLÓGIE SLOBODY

EUBOŠ BLAHA

Liberalizmus je ambivalentná politická ideológia, ktorá vo svojej klasickej podobe odmieta sociálny štát a volá po voľnom trhu, zatiaľ čo vo svojej modernej egalitárnej podobe (predovšetkým v anglosaskom priestore) dôsledne obhajuje sociálnu redistribúciu a starostlivosť štátu o sociálne práva svojich občanov. Spomínaný rozpor medzi dvoma vetvami liberalizmu je najcitelnejší v Spojených štátoch amerických. Najvýraznejšími postavami v procese premeny amerického liberalizmu na egalitarizmus bol v prvej polovici 20. storočia filozof pragmatizmu John Dewey a v druhej polovici storočia John Rawls, ktorý predstavil svoju prelomovú koncepciu roku 1971. Liberálny charakter Rawlsovej teórie spočíval najmä v metodologickom individualizme, ktorý je pre jeho koncept určujúci v rovine východísk. V rovine záverov zase spočíval predovšetkým v prioritě, ktorú kladie na hodnotu slobody v porovnaní s inými hodnotami.²⁷

Čo je dôležité, Rawls koncept slobody jednotlivca neprevzal v podobe, akú mu vtláčil ešte John Locke v 17. storočí. Keď liberalizmus vznikal, jeho koncept individuálnej slobody bol namierený predovšetkým proti feudálnym obmedzeniam voči slobodnému obchodu. V čase vážnych reštrikcií voľného obchodu bolo primerané obhajovať čo najširšiu individuálnu slobodu v záujme posilnenia inštitúcie trhovej výmeny voči upadajúcim feudálnym inštitúciám. Dokonca možno požiadavky liberálov v danom období považovať za revolučné.²⁸ V 70. rokoch 20. storočia však už boj proti feudálnym obmedzeniam nemožno chápať ako aktuálnu otázku a z toho vyplynula aj zmena perspektívy pre moderných liberálov. Témou už nebolo posilnenie individuálnej slobody prostredníctvom voľného trhu, ale skôr obmedzenie slobody a spravodlivosti, ktoré voľný trh prináša. Rawls vycítil, že lockovsky ponímaná individuálna sloboda už nie je aktuálny koncept a jeho teória sa preto vymanila z klasických liberálnych štruktúr a závermi v určitých ohľadoch smerovala skôr k socialistickým konceptom.²⁹ Na Rawlsa nadviazalo viacero liberálov, spomedzi ktorých treba upozorniť predovšetkým na autorov ako R. Dworkin, B. Ackerman, A. Sen, T. Nagel či

²⁷ Pozri Nagel, T.: Rawls on Justice. In: Daniels, N. (ed.): Reading Rawls. Critical Studies of *A Theory of Justice*. Basic Books, Inc., Publishers, New York, s.3

²⁸ Pozri Esping-Andersen, G.: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, New Jersey 1991, s.10

²⁹ Pozri bližšie Fisk, M.: History and Reason in Rawls' Moral Theory. In: tamže, s.58

T. Scanlon. Výrazné liberálne a egalitárske črty nesú aj teórie komunitaristov M. Walzera a W. Kymlicku, ale aj neomarxistov R.G. Peffera, K. Nielsena, J. Roemera či G.A. Cohena.

V predloženej štúdií sa sústreďíme na analýzu liberalizmu z hľadiska jeho vývoja, pričom spomeniem analytické postrehy Giovannio Sartorioho, niektoré historické súvislosti a ideologické rozhrania, ale aj vybrané myšlienky jedného z otcov sociálnej podoby amerického liberalizmu Johna Deweyho a ďalší vývoj povojnového liberalizmu v povojnovej diskusii na amerických univerzitách (vrátane kritiky zo strany komunitarizmu a neomarxizmu). Našu analýzu ukončíme krátkym predstavením vybraných myšlienok liberála Richarda Rortyho a postmarxistu Jürgena Habermasa, ktorých reflexie nadväzujú aj na liberálnu tradíciu politického myslenia. Základným motívom bude analýza základných liberálnych hodnôt, najmä slobody, vo vzťahu k sociálnej spravodlivosti a legitimity sociálnych funkcií štátu.

1. Sartori: liberizmus verzus liberalizmus

Termín „liberálny“ ako politický pojem vznikol v Španielsku v rokoch 1810-1811 a najskôr označoval hnutie španielskych rebelantov, kým dostal modernejšie konotácie. Myšlienky, ktoré dnes spájame s termínom „liberalizmus“ však na Západe možno datovať v podstate už od sedemnásteho storočia, kedy so svojimi teóriami vystúpili takí myslitelia ako J. Locke či Ch. L. Montesquieu. Tí, pravda, svoje teórie nenazývali liberalizmom. Podľa amerického politológa Giovannio Sartorioho, nešťastnou zhodou okolností pre termín „liberalizmus“ bolo to, že tento termín sa začal používať v devätnástom storočí, kedy prekvitala industrializácia a následne teda aj obrovské zbedačovanie množstva priemyselného proletariátu. Termín „liberalizmus“ sa začal používať nielen pre myšlienky spájané s Lockom, Montesquieuom či Constantom, ale aj pre myšlienky ekonomickej Manchesterskej školy, ktorá obhajovala voľný trh a vytlačanie štátu z ekonomiky a sociálnej oblasti. Tak sa stalo, že „liberalizmus“, ktorý sa pôvodne šírila predovšetkým ako termín odvolávajúci sa na politickú slobodu, prišiel k asociálnym konotáciám kvôli ekonomickej praxi, s ktorou bol od 19. storočia spájaný.³⁰

Odvtedy prišlo na svet viacero pokusov, ako liberalizmus tejto asociálnej charakteristiky zbaviť. Jeden z nich ponúka aj spomínaný Sartori, ktorý sa pokúšal očistiť „politický liberalizmus“ od spojenia s obhajobou kapitalizmu voľnej súťaže, a preto v súlade

³⁰ Sartori, G.: Teória demokracie. Archa, Bratislava 1993, s.376

s talianskym jazykom (Sartori je pôvodom Talian) používa na označenie „ekonomického liberalizmu“ termín „liberizmus“ a na označenie „politického liberalizmu“ pôvodný termín „liberalizmus“.³¹ Napriek tomuto sympatickému pokusu rozlíšiť tieto dve možné konotácie liberalizmu, sa však v politickej teórii ani praxi Sartoriho odlišenie neujalo. Navyše, s týmto odlišením je spojených aj množstvo komplikácií. Súčasné neoliberalné teórie (napr. F. Hayek) sú natoľko spojené tak s liberalizmom, ako aj s liberizmom, že ich rozpletenie podľa Sartoriho kľúča azda ani nie je možné. Sartorimu však jeho rozlíšenie dovoľuje abstrahovať pri svojich úvahách o liberalizme jeho často negatívne ekonomické konotácie. Môže sa tak venovať liberalizmu (ako aj liberálnej demokracii) čisto v politickej rovine. Ako píše, „...môžeme liberalizmus vyhlásiť jednoducho za teóriu a prax právnej ochrany prostredníctvom ústavného štátu, za individuálnu politickú slobodu, za individuálnu slobodu“.³² A ako Sartori dodáva, nie je pritom nevyhnutné dovoľávať sa individualizmu ako takého, ani myšlienok o „minimálnom štáte“.

Sartoriho intuícia sa veľmi silno prejavila najmä pri vývoji liberalizmu v anglosaských štátoch. Ako je známe, iné konotácie pojem „liberalizmus“ vyvoláva v kontinentálnej Európe a iné zasa v Spojených štátoch či vo Veľkej Británii. Ako Sartori upozorňuje, „liberálny“ označuje v USA predovšetkým progresívne ľavicové zmýšľanie, zatiaľ čo v Európe sa s týmto termínom stretne najmä na označenie stredových a pravicovo konzervatívnych politických ideí.

Zaujímavým na Sartoriho analýze je aj to, že uvažuje nad vývojom liberalizmu vo vzťahu k demokracii. Poukazuje na fakt, že od roku 1848 dochádza ku konvergencii týchto dvoch myšlienkových prúdov, a vzniká liberálna demokracia. Pritom zásadným je, že v tejto syntéze „liberalizmus volá po slobode a demokracia po rovnosti“ Ako dodáva Sartori: „V konečnej analýze má rovnosť horizontálne nutkanie, kým sloboda má vertikálny impulz.“³³ Liberalizmus sa v tejto súvislosti opiera predovšetkým o individuum, zatiaľ čo demokracia o societu. Preto liberalizmus je predovšetkým mechanizmom obmedzovania štátnej moci, kým demokracia je vkladanie moci ľudu na štát. Ako ukazuje Sartori, vzťah týchto dvoch elementov v rámci liberálnej demokracie sa historicky vyvíjal. V devätnástom storočí prevládala jednoznačne liberálna zložka, zatiaľ čo dnes čoraz viac prevláda zložka demokratická. Autor však chce poukázať na to, že nie je správne interpretovať presun dôrazu

³¹ Ibidem, s. 381, 397 a. i.

³² Ibidem, s. 382

³³ Ibidem, s. 385-386

z liberalizmu na demokraciu ako postupné odumieranie liberalizmu. Ako tvrdí, sloboda liberalizmu je pre rovnosť demokracie nevyhnutná ako predpoklad, ktorého absencia by zničila samotnú demokraciu. Bez liberalizmu sa v rámci súčasných úvah o demokracii nemožno zaobiť.

Pre Sartoriho ako neokonzervatívneho mysliteľa je prirodzené zdôrazňovať, že v súčasnosti je nevyhnutné trvať na zásadnom význame liberálnej zložky v liberálnej demokracii, resp. nemožno si predstaviť politickú demokraciu bez liberalizmu. Ak je liberálna sloboda často kritizovaná ako formálna a prázdna, Sartori upozorňuje na fakt, že bez jej prítomnosti by nebola možná nielen žiadna iná sloboda, ale ani samotná demokracia. Sartoriho teória demokracie je teóriou, ktorá liberálnu zložku volajúcu po politickej slobode preferuje pred demokratickou rovnosťou. Ako Sartori píše: „Treba uviesť, že sloboda liberalizmu a rovnosť demokracie sa vzájomne viažu *procedurálne* (kurzíva – G. S.) v tomto poriadku. Môžeme velebiť rovnosť viac ako slobodu, ale to nespôsobí, že prvé podľa preferencie sa stane prvým v poriadku konštrukcie. Od slobody máme voľnú cestu k rovnosti; od rovnosti nemáme voľný návrat k slobode.“³⁴ Je to skutočne tak? Odpoveď na túto otázku závisí aj od toho, ako definujeme pojem sloboda.

2 Negatívna a pozitívna sloboda

Keď sa v časoch osvietenstva hovorilo o slobode, na mysli sa mala predovšetkým absencia vonkajšieho odporu. Za čias feudálneho panstva, poddanstva a nevoľníctva, bolo celkom prirodzené volať po voľnosti pohybu. Ľudia si pod slobodou predstavovali predovšetkým oslobodenie sa spod jarma feudálov.

S pádom feudalizmu a nástupom buržoázie sa situácia radikálne zmenila. Ľudia boli formálne oslobodení, zato však vtiahnutí do systému každodenného boja o živobytie. Armády nezamestnaných, vykorisťovaných a zraniteľných robotníkov naraz pocítili túžbu po celkom inom druhu slobody. Odrazu pre mnohých ľudí neboli prvoradými občianske či politické slobody. Zhruba v tomto čase sa postupne vyprofilovali tri rozdielne ideologické prúdy, ktoré ostali dodnes hybnou silou politického vývoja – konzervativizmus, liberalizmus a socializmus.

Konzervativizmus ponúkal ľuďom návrat k minulosti, odmietal bolestný pokrok a uchýľoval sa k tradíciám, náboženstvu, poslušnosti a pokore ľudí. Sloboda pre neho

³⁴ Ibidem, s. 391

neznamenala nevyhnutnú podmienku existencie ľudí. Kľúčové myšlienky konzervativizmu však oscilovali okolo súkromného vlastníctva, čo sa s liberalizmom nevylučovalo. Liberalizmus sa stal oficiálnou doktrínou nastupujúceho kapitalizmu. Jeho volania po slobode ostali naďalej formálne, tak ako za osvietenských čias. Tentoraz bojoval predovšetkým za neobmedzenú slobodu vlastníť nadobudnutý súkromný majetok, čím reprezentoval predovšetkým majetných. Autoritu (čiže predovšetkým štát) pripúšťal len v otázkach ochrany majetku, prípadne bezpečnosti človeka.

Socializmus ako jediný odmietol súkromné vlastníctvo. Takisto ako liberalizmus volal po pokroku, takisto volal po slobode. Ale sloboda, po ktorej volal socializmus, bola diametrálne odlišná od slobody, ktorú propagoval liberalizmus. Fourierov žiak Victor Considérant vyjadril socialistický postoj k slobode nasledovne: „Preč so všetkými hlúposťami, ktoré boli povedané alebo napísané o slobode! Prvou podmienkou slobody človeka je, aby mal vo vlastných rukách podmienky svojej existencie! Prvou podmienkou nezávislosti človeka je, aby vonkajšie podmienky jeho života nezáviseli na vôli iného človeka a na jeho milosti. Robte si revolúcie, vydávajte dekréty, ústavy, vyhlasujte také či onaké republiky, nazývajte sa, ak chcete, prezidentmi alebo konzulmi – neurobíte nič, absolútne nič pre opravdivú, pravú, skutočnú slobodu más, dokiaľ spoločnosť nezaručí každému mužovi, každej žene, každému dieťaťu náležité existenčné minimum, dokiaľ každému človeku nebude zabezpečené a zaručené základné právo ako členovi ľudskej spoločnosti, právo na ošatenie, na bývanie, na potravu a na všetky veci nutné pre zachovanie jeho života a sociálnej nezávislosti jeho osobnosti.“³⁵ Napokon, už Marat na začiatku Francúzskej revolúcie písal Desmoulinsovi: „Akým dobrom je politická sloboda pre tých, čo nemajú chlieb?“³⁶

V tomto období sa vyprofilovala aj ďalšia ideológia volajúca po slobode. Jedná sa o anarchizmus, ktorý absolútne odmietol akúkoľvek autoritu. Na rozdiel od liberalizmu žiadal úplné odstránenie štátu, keďže veril, že ľudia sú od prirodzenosti dobrí a ich spolunažívanie bez akejkoľvek politickej nadvlády bude nekonfliktné. Po prípadnom odstránení štátu sa vízie anarchistov značne líšili. Najviac sa približovali predstavám komunistov (tzv. anarchokomunizmus), ale nešlo o pravidlo a niektoré anarchisti sa skôr približovali radikálnemu liberalizmu (tzv. anarchokapitalizmus).

Vráťme sa však k liberalizmu. Koncom osemnásteho storočia, ani v devätnástom storočí pôsobila táto ideológia ako oficiálna doktrína kapitalizmu a na sociálne výzvy

³⁵ Kulašik, P.: Socializmus (antológia textov zo socializmu). Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 1999, s.87-90

³⁶ Porovnaj Sartori, G.: Teória demokracie. Archa, Bratislava 1993, s.364

nereagoval. Jeho základným cieľom bolo obhájiť ekonomickú slobodu od štátu, aby sa nastupujúca buržoázia mohla slobodne dostať ku svojim majetkom, a to bez akýchkoľvek pokusov štátnej moci zaručiť sociálnu spravodlivosť napr. redistribúciou. Liberalizmus devätnásteho storočia ešte absolútne popieral akýkoľvek sociálny rozmer termínu sloboda a naďalej trval na fyzikálnom poňatí tohto pojmu – t.j. absencia odporu. Liberáli viedli boj za slobodu, ktorej dnešná politická teória dala názov – negatívna. V tomto výklade byť slobodný znamená nepociťovať žiaden vonkajší odpor, v podstate nepodliehať žiadnej autorite – jednoducho mať právo využívať svoje schopnosti za akýmkoľvek legálnym účelom. Dôsledky tejto individuálnej slobody však liberálov nezaujímali. Išlo o slobodu od: od štátu, od cirkvi, od iných jednotlivcov.

Prvá polovica dvadsiateho storočia znamenala pre liberalizmus obrovskú stratu popularity. Do popredia sa dostali ideológie, ktoré spochybňovali slobodu aj demokraciu, najmä fašizmus a nacizmus. Výsledkom bezuzdného voľného trhu bola veľká hospodárska kríza a následne aj vojna. Liberáli si stále viac uvedomovali, že je nevyhnutné reagovať na sociálne výzvy alternatívnych ideológií, tak ako aj na negatívne dôsledky neobmedzeného kapitalizmu. Termín sloboda už ani v rámci liberalizmu nemohol byť chápaný iba negatívne. Skrytá ambivalentnosť pojmu sloboda musela vyplávať na povrch. Anglický liberál Isaiah Berlin v roku 1958 explicitne hovorí o dvojakej slobode. O slobode negatívnej, ktorá modelovala liberálnu tradíciu doteraz a o slobode pozitívnej, ktorá by liberalizmus mohla obohatiť aj o sociálny rozmer. „Je pravda, že ponúknuť politické práva alebo záruky proti intervencii zo strany štátu ľuďom, ktorí sú polonahí, negramotní, podvýživní a chorí, znamená vysmievať sa ich situácii; kým dokážu pochopiť alebo využiť väčšiu mieru svojej slobody, potrebujú zdravotnú pomoc alebo vzdelanie,“ píše Berlin a vzápätí dodáva, že „...individuálna sloboda nie je pre každého prvoradou potrebou... Aká je hodnota slobody bez adekvátnych podmienok pre jej využitie? ... sú situácie, tvrdil ruský radikálny spisovateľ v 19.storočí, keď čižmy sú viac ako Shakespearove hry; individuálna sloboda nie je pre každého prvoradou potrebou“.³⁷

Francúzsky liberál Raymond Aron sa rozlíšeniu pozitívnej a negatívnej slobody takisto nevyhol: „Rozlišujem tu totiž liberty from a liberty to (slobodu od – slobodu k) alebo tiež slobodu-ne-zákaz a skutočnú slobodu-možnosť; je to rozlíšenie, ktoré reprodukuje, ale úplne približným spôsobom, rozlíšenie práv politických a sociálnych. Vo formálnom zmysle som slobodný dať sa liečiť, pretože mi nikto, ani štát, ani jednotlivec, nemôže fyzicky alebo

³⁷ Berlin, I.: Dva pojmy slobody. In: Gál, E., Novosad, F.: O slobode a spravodlivosti. Archa, Bratislava 1993, s. 25

hrozbou sankcií brániť, aby som sa neobrátil na lekára alebo nenavštívil chirurga. Ale môže byť chudák, ktorý nemá peniaze potrebné na to, aby zaplatil lekára či chirurga, považovaný za slobodného v tom zmysle, aby sa dal liečiť?“³⁸ U ďalšieho významného povojnového mysliteľa Ralpha Dahrendorfa takisto nájdeme odlišenie pozitívnej a negatívnej slobody, hoci tento autor používa odlišné termíny – zaopatrenia a oprávnenia. Životné šance ľudí sú podľa neho vytvárané oprávneniami (formálnymi právami) a zároveň zaopatreniami (materiálne zabezpečenie ľudí). Naporúdzi je i mnoho iných príkladov liberálnych autorov, ktorí si všímali materiálne predpoklady slobody, resp. pozitívnu slobodu. Jednoducho, dvojrozmernosť termínu sloboda sa v modernej liberálnej teórii postupne udomácnila.

3 Dewey a Rawls: sociálny liberalizmus ako odpoveď na politiku laissez-faire

Ako už bolo naznačené, liberalizmus je v prostredí USA chápaný na rozdiel od kontinentálnej Európy ako ľavicová politická teória. Tento posun sa v USA spája predovšetkým s pôsobením pragmatického filozofa Johna Deweyho, ktorý v prvej polovici dvadsiateho storočia sformuloval úplne novú paradigmu amerického liberálneho myslenia. Dewey sa predovšetkým veľmi kriticky postavil k americkej spoločnosti, v ktorej je podľa neho prakticky všetko ovládané ekonomickými záujmami, materialistickým systémom hodnôt a konformnými túžbami bežných amerických konzumentov. Dewey konštatoval, že „skutočne škodlivý materializmus našich čias nevychádza z vedy. Pramení z predstavy, vytrvalo vypestovanej vládnuou triedou, že tvorivé schopnosti jednotlivcov sa dajú vyvolať a rozvíjať len v boji o materiálne statky a materiálny zisk.“³⁹

Súčasný materializmus je podľa neho nákazou, ktorá si podriaďuje aj kultúrny vývoj jednotlivcov. Táto „nákaza“ je nevyhnutným produktom rozšírenia ekonomickej slobody niekoľkých na úkor celkovej politickej slobody mnohých. Ako Dewey zdôrazňuje, „toto obmedzenie skutočnej politickej slobody je nevyhnutným produktom nerovnosti, ktorá vzniká a musí vznikáť v rámci fungovania inštitucionálne ustanoveného a udržiavaného finančného kapitalizmu.“⁴⁰

V dôsledku týchto svojich postrehov Dewey odmieta starý, klasický liberalizmus laissez-faire, ktorý sa podľa neho vyčerpал práve v dôsledku plodov svojej vlastnej politiky. „Žiadny

³⁸ Aron, R.: Esej o svobodách. Archa, Bratislava 1992, s.184

³⁹ Dewey, J.: Rekonštrukcia liberalizmu. Kalligram, Bratislava 2001, s.376.

⁴⁰ Ibidem, s. 633

system“, vysvetľuje Dewey, „ktorý nevie poskytnúť elementárne zabezpečenie miliónom, nemá právo nazývať sa organizovaným v mene politickej slobody a rozvoja jednotlivcov.“⁴¹ Dewey dokonca odmieta, že by termín liberalizmus bol niekedy v Amerike spájaný s touto klasickou európskou predstavou; naopak, ako tvrdí, tento termín sa v USA používal na vágne označenie progresívnych prístupov hľadiacich do budúcnosti v protiklade ku konzervatívne mysleniu, ktoré reakčne hľadá do minulosti.

Dewey nanovo definuje americký liberalizmus a spája ho s činnosťou štátu na pomoc tým, ktorí sú v ekonomickej núdzi. Hovorí o rozvíjaní „sociálnej legislatívy“ a o zaistení materiálneho zabezpečenia pre dobrý život každého človeka. Liberalizmus podľa neho nemá byť výlučne o ochrane súkromného vlastníctva. Ako kriticky píše, „v dôsledku podmienok vymedzených právnymi inštitúciami a morálnymi ideami v dobe, keď sa začínala vedecká a priemyselná revolúcia, si hlavné užívacie právo na ich plody privlastnila relatívne úzka trieda. Priemyselní podnikatelia žali úrodu, neprimeranú tomu, čo siali. Získaním súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov a výmeny nasmerovali veľkú časť výsledkov zvýšenej produktivity do svojich vlastných vreciek.“⁴² Stagnácia morálnych vzorcov podľa neho dnes len poskytuje záštitu starším inštitúciami, ktoré naďalej vyjadrujú súčasné viery, názory i ciele, i keď už nemajú historické opodstatnenie. A tu sa koncentruje jadro problému súčasného amerického liberalizmu. Ten už nemá byť len teóriou posväcovania prežitých inštitúcií, vrátane súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov. Dewey naopak hovorí o organizovanej činnosti v mene spoločenských záujmov, ktorá by potreba ekonomický determinizmus vládnucci v súčasnej spoločnosti. Ako uzatvára Dewey, „v istom zmysle sme za socializmus, nech sa už nazýva akýmkoľvek menom, a nezáleží ani na tom, ako sa bude volať, keď sa uskutoční.“⁴³

Pre ďalší rozvoj amerického liberalizmu bola inšpiratívna najmä myšlienka, že medzi slobodou a rovnosťou nie je zásadný rozpor. Ako k tejto téme píše Dewey, „obvyklé tvrdenie o vzájomnej nekompatibilite rovnosti a politickej slobody spočíva na veľmi formálnom a obmedzenom pojme politickej slobody. (...) Demokratický ideál, zjednocujúci rovnosť a politickú slobodu (...) uznáva, že skutočná a konkrétna sloboda príležitostí a konania závisí od vyrovnávania politických a ekonomických podmienok, v ktorých sú samotní jednotlivci

⁴¹ Ibidem, s. 619

⁴² Ibidem, s. 365

⁴³ Ibidem, s.272-273

skutočne, nie v nejakom abstraktnom metafyzickom zmysle, slobodní.“⁴⁴ Podľa Deweyho, naopak, sloboda znamená predovšetkým slobodu myslenia, slobodu participácie, slobodu voľby (čiže politickú a nie „ekonomickú“ slobodu) a tento význam slobody s rovnosťou nemôže byť protikladný, naopak, rovnosť vyžaduje.

Na sociálny variant liberalizmu nadviazal po druhej svetovej vojne americký filozof John Rawls. Začiatkom sedemdesiatych rokov vydal svoje slávne dielo Teória spravodlivosti a poznačil ním vývoj politického myslenia na ďalšie tri desaťročia. V duchu americkej tradície liberalizmu sa priklonil k hodnotám, ktoré sa v Európe bežne označujú za stredoľavé, resp. sociálnodemokratické. Vo svojom obsiahlom a náročnom spise sa pokúsil obhájiť ideu sociálnej spravodlivosti, ktorú videl predovšetkým v zabezpečení rovnosti práv, rovnosti šanci a v takzvanom princípe diferencie, ktorý sa stal pre jeho teóriu kľúčovým. V ňom sa totiž tvrdí, že majetková nerovnosť je v spoločnosti prípustná iba za podmienky, že najchudobnejší členovia spoločnosti majú z toho čo najvyšší prospech. Bez zásahov štátu do ekonomickej sféry (Rawls navrhuje napríklad progresívnu daň či stanovenie dôstojného životného minima, pozn. autora.) nie je možné dobre usporiadať spoločnosť. Najpozoruhodnejším na Rawlsovej teórii je bezpochyby fakt, že tieto tradičné ľavicové závery odôvodňuje z čisto liberálnych predpokladov, ktoré stoja na individualizme a slobode jednotlivca.

Rawls vo svojej teórii vychádza z fiktívnej spoločenskej zmluvy navzájom nezainteresovaných egoistov, ktorým chýbajú poznatky o svojej sociálnej pozícii, majetku a inteligencii (sú za tzv. závojom nevedomosti). Ako takí môžu nestranne rozhodovať o sociálnej spravodlivosti. Podľa Rawlsa, pokiaľ nemôžu sledovať svoje partikulárne záujmy, zvolia si také princípy spravodlivosti, ktoré síce pripúšťajú sociálnu nerovnosť, ale iba vtedy, ak z nej budú mať čo najväčší prospech tí najchudobnejší a najzraniteľnejší. Takýto záver pritom nevyplýva z altruizmu, ale z číreho egoistického racionalizmu. Človek, ktorý nepozná svoju sociálnu situáciu, nebude riskovať, že sa ocitne v pozícii žobráka a vydedenca. Preto radšej zvolí princípy spravodlivosti, ktoré spoločnosť dovedú k sociálnemu štátu.

Aby sme si tento Rawlsov morálny model bližšie osvetlili, na chvíľu sa pri ňom pristavme. Je zrejmé, že o slušnej pozícii v rámci vyjednávania by sa nedalo hovoriť, pokiaľ by niektorí z vyjednávajúcich jedincov mali omnoho lepšie východiskové pozície, ako ostatní. V takomto prípade by zvolená koncepcia spravodlivosti zodpovedala ich záujmom a nie záujmom každého rozhodujúceho jednotlivca. Fundamentálna myšlienka autonómie a rovnosti morálnych subjektov, ktorá je základom všetkých liberálnych teórií, by tak nebola

⁴⁴ Ibidem, s. 631

naplnená. Nemožno teda prijať reálne existujúce podmienky pre rozhodovanie o tom, čo je a čo nie je spravodlivé. V tomto smere je Rawlsove rozhodnutie modelovať východiskové podmienky zmluvných strán z viacerých morálnych dôvodov celkom pochopiteľné. Otázkou však naďalej ostáva, ako tieto slušné východiskové podmienky charakterizovať.

Už spomínanú hypotetickú situáciu, v ktorej sa racionálni jednotlivci stretávajú, aby rozhodli o princípoch, ktoré budú fundamentálne určujúce pre základnú štruktúru spravodlivej spoločnosti nazýva Rawls tradične pôvodným stavom. Táto situácia je charakteristická vzájomnou nezainteresovanosťou zmluvných subjektov, ktorí sledujú len svoje vlastné ciele (čo je podľa neho dostatočne slabou podmienkou, keďže sledovanie cudzích záujmov nemožno od zmluvných strán očakávať) a najmä informačnými obmedzeniami, ktoré zabezpečujú slušné rozhodovanie o spravodlivosti. Rawls tieto obmedzenia pomenúva metaforickým súсловím - závoj nevedomosti.

Ľudia teda v pôvodnom stave rozhodujú o princípoch spravodlivosti za závojom nevedomosti, a teda bez toho, aby niečo vedeli o svojich kvalitách, či už bytostných alebo akcidentálnych. Nepoznajú tak svoje postavenie z pozície majetku, spoločenského a triedneho statusu či dokonca inteligenčných a fyziologických dispozícií. Toto všetko Rawls označuje za morálne náhodné, pretože za žiadnu z týchto vlastností nemožno činiť ľudí zodpovedných. Jednotlivci za závojom nevedomosti nepoznajú svoju spoločenskú zakotvenosť, a teda nevedia nič o svojej identite. Dokonca aj otázka individuálnych schopností a inteligencie je z hľadiska pýtania sa po spravodlivosti irelevantná. Rawls v súvislosti s týmito danosťami hovorí veľavravne o prírodnej lotérii, ktorú nemožno chápať ako zásluhu. Prírodné rozdelenie kvalít, ako i fakt, že sa ľudia rodia do určitých pozícií v spoločnosti, nie je podľa Rawlsa ani spravodlivé, ani nespravodlivé – sú to jednoducho prirodzené fakty. Avšak spravodlivé a nespravodlivé je to, ako sa k týmto skutočnostiam stavajú inštitúcie. Spoločenský systém nie je nejakým ľuďmi nekontrolovateľným nemenným poriadkom, ale, naopak, má byť vzorom pre ľudské konanie. V záujme korektného rozhodnutia o spoločenskej spravodlivosti sa preto z úvah o nej vylučujú náhodnosti prírody.

Bez toho, aby sme si podrobne vysvetľovali Rawlsovu argumentáciu, zhrňme si, že Rawls dosahuje vymedzenie pôvodného stavu, ktorý je z racionalistického hľadiska pre rozhodovanie o spravodlivosti najvhodnejšie. Dospieva zároveň aj k logickému záveru svojej koncepcie, a teda k svojim dvom slávnym princípom spravodlivosti ako slušnosti. Avšak prv, než sa k týmto princípom dostaneme, ostáva urobiť ešte jeden krok, a to určiť metódu, za pomoci ktorej by sa morálne a racionálne subjekty v rámci Rawlsom vymedzenej situácie

o spravodlivosti rozhodovali. Ide vlastne o otázku miery rizika, ktorú by tieto subjekty boli schopné pri svojom rozhodovaní vzhľadom na výsledný stav tolerovať. Rawls sa snaží ukázať, že ľudia by v takomto postavení, čiže v postavení neistoty a nevedomosti, volili princípy spravodlivosti veľmi opatrne. V hre je totiž príliš veľa – primárne statky, o ktorých spravodlivej distribúcii sa má rozhodnúť, totiž môžu znamenať v prípade ich nedostupnosti bezpochyby dramatické dôsledky pre život každého jednotlivca. Bez nich sa možno ocitnúť v otrockej situácii bez práv a slobôd; v situácii, ktorá znemožňuje akokoľvek zlepšiť svoje postavenie, pretože chýbajú príležitosti; či dokonca v situácii, kedy je samotné prežitie ohrozené absenciou aspoň základného príjmu, majetku či zdroja obživy. Navyše, po odhalení závoja nevedomosti sa možno ocitnúť v situácii vydedenia spoločnosti, čiže človeka bez rešpektu, bez prostriedkov a bez spoločenskej vážnosti, slovom, bez spoločenských podmienok na rozvinutie sebaúcty. Toto všetko je v hre a ľudia za závojom nevedomosti sú si vedomí katastrofálnych dôsledkov, ktoré by im mohla pripraviť ich nesprávna voľba. Podľa Rawlsa teda využijú metódu maximinového pravidla. To im napovedá, aby usporiadali alternatívy podľa ich najhorších výsledkov. Prijat' by teda mali tú alternatívu, ktorej najhoršie možné výsledky sú lepšie než najhoršie výsledky iných alternatív. Inými slovami, títo ľudia porovnávajú rôzne alternatívne poňatia spravodlivosti z hľadiska predpokladu, že sa v rámci tej alebo onej koncepcie spravodlivosti ocitnú v najhoršej možnej pozícii (napríklad v pozícii neslobodného bedára a pod.).

Dostávame sa teda konečne k formulácii princípov spravodlivosti, ktoré by boli vybrané v situácii Rawlsom charakterizovanej spoločenskej zmluvy. Tie hovoria zhruba to, že každý musí mať maximálnu politickú slobodu zosúladiťnú s rovnakou slobodou druhých a že nerovnosti čo do moci, bohatstva, príjmov a ďalších zdrojov smú existovať len natoľko, nakoľko pôsobia k absolútnemu prospechu tých členov spoločnosti, ktorí sú na tom najhoršie. Prvý princíp nám teda hovorí o rovnosti slobody a práv, druhý princíp obsahuje vo svojej prvej časti stanovenie slušnej rovnosti príležitostí a napokon, vo svojej druhej časti, slávny princíp diferencie, ktorý pripúšťa nerovnosť, avšak iba za podmienky, že najznevýhodnenejší sú na tom lepšie, než by boli za situácie striktnej rovnosti. Takto sa lepšie postavenie čo do majetku pripúšťa len v prípade, kedy najmenej zvýhodnení členovia spoločnosti majú z toho čo najvyšší prospech.

Ako je teda zrejmé, Rawlsova teória spravodlivosti v záujme ľudských práv nielenže dovoľuje vynucované prerozdelenie, ale ho priamo vyžaduje všade tam, kde fungovanie trhu spôsobuje odchýlenie distribúcie od zásady vyjadrenej dvoma podmienkami druhého

princípu. Pretože pokiaľ trh v dobre usporiadanej spoločnosti umožňuje niektorým aktérom vyťažiť zisky bez toho, aby prispeli k zlepšeniu osudu tých najznevýhodnenejších, potom by časť ich ziskov mala byť na týchto znevýhodnených prevedená. Inými slovami, Rawls takto nachádza legitimitu pre sociálny štát, pričom vychádza čisto z liberálnych individualistických pozícií. Rozdelenie základných ľudských práv teda predpokladá, že štát sa pokúsi prerozdeliť bohatstvo v spoločnosti tak, aby čo najviac zlepšil situáciu chudobných. (Kis, 1997:21)

Na Rawlsa onedlho kriticky zareagovali predstavitelia tzv. komunitarizmu, najmä Michael Sandel a Alasdair MacIntyre. Obaja od základov spochybnili Rawlsove liberálne východiská. Podľa MacIntyry je nevyhnutné, aby sociálne smerovanie spoločenstva záviselo od hodnôt a tradícií, aké konkrétna komunita vyznáva. Priklonil sa teda ku konzervatívnejším záverom než Rawls, avšak napriek tomu veľmi kriticky reagoval voči trhu. Trhový mechanizmus totiž podľa neho nemôže plniť funkciu jediného rozdeľovača hodnôt v spoločnosti, pretože nedokáže oceniť mnohé morálne hodnotné a záslužné činy, ktoré sú pre komunitu dôležité. Aj MacIntyrove konzervatívne závery teda viedli k spochybneniu neoliberalných dogiem o voľnom trhu a k inému, holistickejšiemu chápaniu slobody. Do komunitaristického prúdu sa zaradil aj Michael Walzer, ktorý tvrdí, že komunita musí každému členovi spoločnosti zabezpečiť prostriedky na dôstojný a dobrý život. Ako hovorí, zmysel pre solidaritu a starosť o slabých patrí nerozlučne k západnej tradícii, a preto ju nemožno nahradiť neoliberalnými dogmami o voľnom trhu a produktivite sociálnej nerovnosti. Na diskusiu medzi liberálmi a komunitaristami sa pozrieme bližšie.

4 Aktuálne spory o liberálne hodnoty

V čom sa nachádza špecifikum sociálneho, resp. egalitárneho liberalizmu? Azda predovšetkým v tom, že egalitárni liberáli si uvedomili jednu z kľúčových ambivalencií klasického liberalizmu: na jednej strane horlivý boj za formálnu politickú a občiansku rovnosť, na druhej strane panický strach z presadzovania materiálnej rovnosti.⁴⁵ Walzer sa v tejto súvislosti pýta, prečo hodnotový rámeč západnej spoločnosti tak veľkoryso zdôrazňuje, že každý človek musí mať nárok na bezplatného verejného advokáta, zatiaľ čo nedokáže natoľko dôsledne trvať na nároku každého občana na základnú materiálnu pomoc zo strany

⁴⁵ Pozri Ackerman, B.: *Social Justice in the Liberal State*. Yale University Press, 1980, s.18

štátu? Práve dôraz na právnu rovnosť a opomínanie materiálnej rovnosti, ktorým je liberálna americká spoločnosť presiaknutá, je podľa neho príčinou tohto stavu.⁴⁶

Podľa Rawlsa je takýto distribučno-slepý postoj klasického liberalizmu neobhájiteľný. Bez materiálneho zabezpečenia je dôraz na právnu rovnosť a individuálne slobody iba prázdny a formálnym gestom, ktoré nemožno nazývať liberalizmom, ale skôr libertarianizmom.⁴⁷ Práve formálny charakter celej modernej západnej demokracie je podľa Rawlsa dostatočne znepokojivý jav, aby podnietil teoretikov k prehodnoteniu teoretických východísk liberálnej demokracie.⁴⁸ Z toho vyplýva aj dôraz liberálov na otázku sociálnej spravodlivosti a ospravedlňovanie redistribúcie.

Liberalizmus sa zo spomínaných dôvodov pokúsil vymedziť najmä voči konzervativizmu, resp. libertarianizmu, v ktorých centre stojí idea neodcudziteľných vlastníckych práv. Liberáli ideu vlastníckych práv nezaznávajú, no zatiaľ čo konzervatívci obhajujú ideu vlastníctva ako neobmedzenú nadvládu nad všetkým, čo človek nadobudol prostredníctvom inštitúcie určujúcej a odmeňujúcej schopnosti, liberáli ochraňujú len – použijúc Dworkinove slová – „istú minimálnu vládu nad určitými druhmi majetku, čo sa nezávisle ukázali ako vhodné“.⁴⁹ V tomto smere sa ešte významnejšie ukazuje hodnotový posun egalitárnych liberálov od klasického liberalizmu a konzervativizmu, ktoré obe stáli predovšetkým na „svätom práve“ individuálnych vlastníkov neobmedzene kontrolovať svoje súkromné vlastníctvo. Predovšetkým v tomto rozmere nachádzali klasickí liberáli využitie pre hodnotu slobody. Chápané z tohto hľadiska, egalitárni liberáli na rozdiel od klasických liberálov a konzervatívcov uprednostňujú rovnosť pred slobodou (ak teda rozumieme pod slobodou predovšetkým „slobodu vlastníkov vlastníť“).

O liberálnych teóriách sa zvykne hovoriť ako o akejsi „strednej ceste“ medzi libertariánmi a socialistami. Na jednej strane totiž – v protiklade k socialistom – považujú kapitalizmus za ospravedlniteľný a chápu ho ako najefektívnejšiu alternatívu ekonomického systému, na druhej strane – v protiklade k libertariánom – vinia kapitalizmus z nespravodlivej distribúcie a spoliehajú sa preto na jeho korekcie zo strany štátu. Teoreticky sa pritom

⁴⁶ Pozri Walzer, M.: *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. Basic Books, Inc., Publishers, New York 1983, s.85

⁴⁷ Porovnaj Rawls, J.: *The Law of Peoples. With „The Idea of Public Reason Revisited“*. Harvard University Press, Cambridge 1999, s.49.

⁴⁸ Pozri Rawls, J.: *Justice as Fairness. A Restatement*. Harvard University Press, Cambridge 2001, s.101

⁴⁹ Dworkin, R.: *Liberalizmus*. In: Gál, E., Novosad, F.: *O slobode a spravodlivosti (Liberalizmus dnes)*, Archa, Bratislava 1993, s.216

opierajú buď o utilitarizmus alebo egalitarizmus.⁵⁰ V tejto práci hovoríme predovšetkým o egalitárnych liberáloch; k úskaliam utilitaristického prístupu sme sa vyjadrili v predošlých podkapitolách.

Isté je, že tým, že americkí liberáli odmietli absolutizovať ideu vlastníckych práv a prestali brať vážne lockovskú tézu o sebvlastníctve (nekriticky túto tézu prevezme z moderných autorov iba libertarián Nozick), ich posun od klasického liberalizmu by sa dal podľa G.A. Cohena charakterizovať aj ako posun k sociálnej demokracii.⁵¹ Ako tvrdí Will Kymlicka, dôsledné zavedenie liberálneho princípu neutrálneho ohľadu by znamenalo skôr posun k trhovému socializmu než ku kapitalistickému sociálnemu štátu. Neomarxista A. Buchanan dokonca tvrdí, že Rawlsov princíp diferencie je možné naplniť iba za podmienok trhového socializmu a Dworkinov model aukcie je možno ešte viac egalitársky než Rawlova teória. Úsilie o elimináciu triednych nerovností môže podľa Kymlicku priniesť liberalizmu priblíženie sa k tradičnému socialistickému programu. Takýto posun však nemožno podľa neho chápať ako vzdávanie sa liberálnych hodnôt, ale práve naopak - ako napĺňanie ideálu liberálnej rovnosti.⁵²

Ako teda možno opätovne zvýrazniť, pojem „liberálny“ má značne odlišný obsah v Spojených štátoch amerických a v kontinentálnej Európe. Americkí stúpenci liberálnej tradície zdôrazňujú egalitárny aspekt liberalizmu (t.j. že berie ohľad na chudobných a na menšiny), zatiaľ čo európski (neo)liberáli vyzdvihujú libertariánsku stránku tejto myšlienkovvej tradície a veľbia slobodu, predovšetkým slobodu hospodársku. Isté je, že v odbornej literatúre sa bežne pracuje z rozlíšením libertariánov (Nozick, Hayek, Friedman) a liberálov (Rawls, Beveridge, Keynes).⁵³ Podľa Dworkina možno hovoriť dokonca o antagonizme medzi týmito dvoma prúdmi tej istej tradície.⁵⁴ V európskom kontexte by sme tento „antagonizmus“ pomenovali skôr ako teoretický súboj myšlienkovvej tradície liberálnej sociálnej demokracie anglosaského typu a pravicovej ideológie, vychádzajúcej z klasického liberalizmu (neoliberalizmus) alebo konzervativizmu (katolícka a republikánska doktrína).

Pravda, pozoruhodná na tomto „antagonizme“ je predovšetkým tendencia, ktorá sa ukazuje v posledných dekádach, a ktorá sa prejavuje postupným posunom liberálnych

⁵⁰ Pozri Barr, N.: *The Economics of the Welfare State*. Oxford University Press 1998, s.48

⁵¹ Parafrázované podľa Kymlicka, W.: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford University Press, New York 1991, s.10

⁵² Pozri tamže, s.91-93

⁵³ Pozri Barr, N.: *The Economics of the Welfare State*. Oxford University Press 1998, s.45

⁵⁴ Dworkin, R.: Svoboda, rovnosť a společenství. In: Kis, J.: *Současná politická filosofie*. OIKOYMENH, Praha 1997, s.275. O rozdiel medzi americkým a kontinentálnym liberalizmom pozri tiež Blaha, L.: *Spät' k Marxovi?* VEDA, Bratislava 2009

sociálnych demokratov k centristickým pozíciám. Z dworkinovského „antagonizmu“, zdá sa, ostalo len politické kliše a teoretické zblížovanie sociálnej demokracie a neoliberalnej ideológie sa zakrýva iba z tradičnej ideologickej nevraživosti či z politickej vypočítavosti. Najsilnejšie je to cítiť v koncepte Tretej cesty (model tzv. workfare state), ktorá podľa kritikov plne akceptuje rámec neoliberalizmu.⁵⁵

Tento názor možno oprieť aj o úvahy amerického filozofa Williama Connollyho, ktorý tvrdí, že sociálny štát nemôže vyriešiť rozpor medzi ekonomickým rastom a sociálnou spravodlivosťou. Connolly píše: „Sociálny štát vraj potrebuje ekonomický rast, aby mohol uskutočniť svoje redistributívne programy, ale štruktúra ekonómie je taká, že takýto rast môže byť zabezpečený iba pomocou politiky, ktorá je nekonzistentná s princípmi spravodlivosti, ktoré stoja za spomínanými sociálnymi programami.“⁵⁶ Toto je podľa neho údel sociálneho štátu, závislom na korporatívnom kapitalizme. Na paradox medzi hodnotami sociálneho štátu a logikou kapitalizmu upozorňoval už v roku 1929 aj nemecký reformný marxista Eduard Heimann: „Na jednej strane (sociálny štát) poslúcha imperatív zhodnocovania kapitálu a plne rešpektuje požiadavky súkromného zisku. Zároveň sa však snaží v rámci týchto daností zohľadňovať požiadavky tried, ktoré sú závislé na mzde. To ho nutne dovádza do paradoxnej situácie: aby udržal a podporil proces akumulácie, musí robiť zásahy, ktoré tomuto procesu odporujú.“⁵⁷

Neomarxista James O' Connor v tejto súvislosti dokonca o sociálnych výdavkoch kapitalistického sociálneho štátu hovorí ako o modernom ekvivalente represie, pretože majú ničujúce dopady na triedne vedomie robotníckej triedy. Sociálna politika štátu vytvára priestor pre udržiavanie sociálnej stability, ktorá je predpokladom monopolného kapitalizmu. Sociálne zákonodarstvo teda nie je produktom sociálneho cítenia, ale skôr pragmatickou odozvou na možnú spoločenskú nestabilitu. Nie všetci marxisti však zastávajú takýto kritický prístup. Viacerí sa pochvalne vyjadrujú o inštitúciách sociálneho štátu a obhajujú teórie spravodlivosti, ktorých praktickým vyústením je práve sociálny štát. To je prípad teórií väčšiny analytických marxistov, o ktorých bude táto práca pojednávať najmä v piatej kapitole (napr. Peffer či Nielsen). S určitosťou možno v tejto chvíli povedať len to, že postoj marxistov k sociálnemu štátu je ambivalentný, podobne, ako v prípade liberálov.⁵⁸

⁵⁵ Pozri Heywood, A.: Politologie. Eurolex Bohemia s.r.o., Praha 2004, s.79.

⁵⁶ Citované podľa Kymlicka, W.: Liberalism, Community and Culture. Oxford University Press, New York 1991, s.90 (z anglického jazyka)

⁵⁷ Citované podľa Keller, J.: Soumrak sociálního státu. SLON, Praha 2005, s.13

⁵⁸ K marxistickej kritike sociálneho štátu pozri bližšie Hauser, M.: Sociální stát a emancipační otázka. In: Hauser, M. (ed.): Sociální stát a kapitalismus. Svoboda Servis 2007, s.16-78.

Aby sme sa však vrátili k určitému rozporu medzi sociálnym štátom a ekonomickým rastom a jeho vzťahu k egalitarizmu, podľa Connollyho na spomínaný rozpor reaguje egalitárny liberalizmus (resp. sociálna demokracia) dvojakým spôsobom: jeden prúd prijal rétoriku neoliberálov, pričom sa pokúša ospravedlňovať škrtanie sociálnych výdavkov a znižovať očakávania občanov ohľadom sociálnej spravodlivosti a slobody; druhý prúd naopak potvrdil egalitárne princípy liberalizmu, ale vzdialil sa od praktických otázok k ideálnej teórii. V praxi teda nehrá žiadnu podstatnú úlohu.⁵⁹ Práve do druhého prúdu možno zaradiť autorov ako Rawls, Dworkin, Ackerman či Sen, ktorými sa budeme bližšie zaoberať v pokračovaní textu. Títo liberáli síce ostali na egalitárskych pozíciách, ale podľa mnohých kritikov nedokážu ponúknuť adekvátnu odpoveď na spomínaný rozpor a v konečnom dôsledku teda obhajujú status quo, čím dávajú svojim koncepciám punc ideológie v Marxovom zmysle (tzv. falošné vedomie).⁶⁰ Mnohí autori, predovšetkým z neomarxistických vôd, vyčítajú liberálom, že opomínaním otázok vlastníctva a moci v podstate status quo nedokážu spochybniť.⁶¹

Bez ohľadu na kritiku sociálneho liberalizmu, resp. egalitarizmu treba zdôrazniť, že dôsledky Rawlsovho diela boli na poli sociálnej filozofie bezpochyby prelomové. V podstate žiadny významnejší mysliteľ nedefinoval svoju teoretickú pozíciu bez toho, aby neobjasnil svoj vzťah k Rawlsovej Teórii spravodlivosti. Dôsledky Rawlsovho diela však možno vidieť i mimo teoretický akademický kontext. Jeho koncepcia má praktickú využiteľnosť. Ako píše sám Rawls: „Akonáhle sme raz pochopili túto koncepciu, môžeme sa kedykoľvek pozeráť na sociálny svet z požadovaného hľadiska. (...) Toto stanovisko je taktiež objektívne a vyjadruje našu autonómiu. Ľudia nebudú zjednocovaní v jednu osobu, ale bude na nich pozerané ako na odlišných a oddelených jedincov, aj tak však umožňuje táto koncepcia, aby boli nestrannými, a to dokonca voči ľuďom, ktorí nie sú našimi súčasníkmi, ale patria k mnohým generáciám.“⁶² Možno len dodať, že posolstvo Rawlsovej koncepcie je o to cennejšie, že Rawls veľmi presvedčivými metódami dokázal ospravedlniť ľudskú solidaritu, zvýrazniť hodnotu rovnosti,

Porovnaj Elster, J.: *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, New York 1991, s.198 (poznámka). Pozri tiež Esping-Andersen, G.: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, New Jersey 1991, s.55

⁵⁹ Pozri Kymlicka, W.: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford University Press, New York 1991, s.90-91

⁶⁰ Samotní liberáli v spomínanom kontexte podstupujú sebareflexiu. (Porovnaj Rawls, J.: *Justice as Fairness. A Restatement*. Harvard University Press, Cambridge 2001, s.5 v poznámke pod čiarou)

⁶¹ Pozri Kymlicka, W.: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford University Press, New York 1991, s.127

⁶² Rawls, J.: *Teorie spravodlnosti*. Victoria Publishing, Praha 1994, s.341

ktorá je v koncepcii ľudských práv imanentná hodnote slobody a svojou dôslednou argumentáciou poskytol presvedčivé teoretické krytie politickým koncepciám sociálneho štátu. Poskytol tak liberalizmu ako takzvanej ideológii slobody významný sociálny rozmer.

5 Rorty a Habermas: liberalizmus, racionalizmus a postmoderna

Medzi najradikálnejších spomedzi amerických liberálnych mysliteľov patrí Richard Rorty. Aj on však ostáva na hraniciach socializmu a tak ako ostatní liberáli sa hlási k liberálnej vízii prosperity na báze trhového mechanizmu, pri rovnomernejšom rozdeľovaní produkcie. Na druhej strane razantne odmieta myšlienku, ktorej sa oddalo mnoho liberálnych intelektuálov v strednej Európe, že trh všetko vyrieši. Pozoruhodná je jeho kritika súčasnej ľavice. Fakt, že ľavica prestala byť nositeľom alternatívy ku globálnemu kapitalizmu, je podľa Rortyho jednou z najväčších katastrof 20. storočia. Rorty zároveň ostro vystupuje voči súčasným snahám tzv. kultúrnej ľavice, ktorá podľa neho vyčerpáva svoju energiu pri zdôrazňovaní rovnosti pohlaví a slobody sexuálnej orientácie, namiesto toho, aby sa venovala mizériám plynúcim z kapitalistickej mašinerie.⁶³

Rorty odmieta domnienku, že sociálno-ekonomická problematika prestáva byť pre ľavicu témou. Ako píše: „Mali by sme si byť vedomí toho, že uplynulých sto rokov našej národnej histórie je svedectvom brutálneho zápasu medzi korporáciami a robotníkmi, že tento boj stále pokračuje a že korporácie víťazia... Táto situácia vyhovuje jednému percentu Američanov, ktorí vlastnia štyridsať percent nášho národného bohatstva. Je však čoraz menej dôvodov si myslieť, že čo je dobré pre General Motors či Microsoft, je dobré pre Ameriku...“⁶⁴

Zaujímavým je aj pohľad na Rortyho teóriu poznania, najmä ak ju dáme do vzťahu s teóriou iného významného mysliteľa dneška, nemeckého racionalistu a postmarxistu Jürgena Habermasa, ktorého teória v mnohom pripomína koncepcie egalitárnych liberálov. Zatiaľ čo Habermas trvá na tom, že pravdu možno odhaliť len na pôde rozumu, resp. v rámci diskusie, ktorá stojí na základných rozumových štandardoch, t.j. v podmienkach ideálnej diskusie, Rorty chce regulatívnu ideu pravdy úplne vypustiť zo svojho filozofického slovníka. Je ochotný hovoriť len o pravde ako o niečom zdôvodnenom v súčasnom kontexte s ohľadom

⁶³ Pozri Hauer, T.: Zpět k beztržní společnosti? Poznámky k Rortyho politické vizi. In: FILOZOFIA 2/2002, s.84-85.

⁶⁴ Citované podľa Hauer, T.: Zpět k beztržní společnosti? Poznámky k Rortyho politické vizi. In: FILOZOFIA 2/2002, s.84

na praktickú užitočnosť, ktorá bude z tejto pravdy plynúť pre toho ktorého jednotlivca. Akýkoľvek iný druh dôvodu Rorty nahrádza etickým typom dôvodu – tým, že snahu o individuálne šťastie zvyšuje za kritérium pravdivosti. Pri tom si nerobí nárok, aby ktokoľvek mimo úzko vyprofilovaného spoločenstva prijímal pravdu tohto spoločenstva za svoju. Niet spôsob, akým pravdivosť svojho tvrdenia preukázať inému spoločenstvu, ktoré sa opäť rozhoduje len na základe akcidentálnych a relatívnych kritérií. Aby sme to zhrnuli, je možné nájsť oporný bod medzi Habermasovou a Rortyho koncepciou v tom, že obaja trvajú na intersubjektivizme, avšak Habermas hovorí o komunikatívnom rozume, ktorý má byť kritériom pre hľadanie konsenzu v diskusii, zatiaľ čo Rortyho jediným kritériom je užitočnosť pre aktuálny kontext a racionalitu diskusie odmieta spájať s hľadaním pravdy.

Rorty odmieta hovoriť o pravde ako o akejsi hodnote, o niečom, čo by sme mali hľadať, čo by nás malo regulovať – odmieta akýkoľvek objektívny pohľad na pravdu, ktorá na nás čaká niekde na konci nášho racionálneho úsilia. Keď budem v poslednej kapitole hovoriť o pravde, pomôžem si práve týmto chápaním pravdy, a teda nebudem hovoriť o metafyzickej kategórii, ale o sociálno-emancipačnej sile. Rorty odporúča zbaviť kultúru filozofického, resp. metafyzického slovníka, ktorý operuje s pojmami poznanie, pravda, rozum. Nie však preto, že by boli samotné tieto pojmy chybné sami o sebe. Problém je skôr v tom, že platónska tradícia myslenia ich kladie do stredu kultúry, že sa z nich snaží spraviť os, okolo ktorej sa točí celý spoločenský život. Habermas trvá na tom, že racionalitu a pravdu treba z platónskej tradície udržať a tým aj neustálu snahu o univerzálnosť našich právd, resp. o univerzálnu validitu. Rorty odmieta spájať racionalitu s pravdou.

V tomto duchu by Rorty nahradil Habermasov komunikatívny rozum rozumom zameraným na subjekt, na individuálne šťastie, na individuálny záujem, užitočnosť. Zároveň sa Rorty zbavuje akejkolvek univerzálnej validity a snaží sa hovoriť len o aktuálnom zdôvodnení v rámci istého kontextu, v rámci istého spoločenstva, slovom, v rámci istej konfigurácie spoločenských javov, ktoré sú vskutku relatívne, tak ako potom i samotná „pravda“... Hovoriť o univerzálnej validite, o tom, že Rortyho argument má takú silu, ktorá dokáže presvedčiť všetky spoločenstvá, všetky individua - to pre Rortyho nedáva zmysle a prirovnáva to k situácii, kedy by dedinský šampión vyhlasoval, že je neporaziteľný nikým na svete. Pravda je podľa Rortyho relatívna a vychádza z aktuálneho kontextu. Hoci Habermas trvá na tom, že pravda vychádza z racionálnej komunikácie, aj on pripúšťa, že je

výsledkom intersubjektívnej praxe a nemožno hovoriť o metafyzických privilégiách tejto kategórie.⁶⁵

Dosahy Habermasovej teórie poznania cítiť aj v jeho politickej filozofii a etike. Habermasova etika diskurzu sa v podstate otáča okolo „potlačených zovšeobeciteľných záujmov“ za účelom dosiahnutia akéhosi presahujúceho konsenzu.⁶⁶ Základom jeho koncepcie, ako napovedá už samotný jej názov, je Habermasova dôvera v produktivitu komunikácie. V tomto kontexte proti sebe stavia v súlade s Maxom Weberom tzv. komunikatívny a strategický rozum, pričom prvý z nich predstavuje koordinačné úsilie účastníkov diskusie, zatiaľ čo druhý vedie k úzko inštrumentálnemu sledovaniu vlastného záujmu.⁶⁷ Kým v Rawlsovej proceduralistickej koncepcii bolo východiskom, že aktéri spoločenskej zmluvy boli motivovaní iba vlastným záujmom, a teda strategickým rozumom, Habermas sa nespolieha na spomínaný druh argumentácie. Napriek tomu má jeho teória k rawlsovskému proceduralizmu najbližšie. Spoločný s Rawlsovým prístupom je najmä Habermasov dôraz na kantovské deontologické východiská, univerzalizmus a formalizmus. Spravodlivosť, resp. férovosť, je z tohto hľadiska pochopiteľne jeho ústrednou témou.⁶⁸ Na druhej strane však Habermas odmieta Rawlsovu monologickú metódu a práve v kontexte idey komunikatívneho rozumu sa spolieha na dialogický charakter argumentácie v rámci verejného praktického diskurzu.⁶⁹

Habermas sa proceduralistickému prístupu k spravodlivosti oddáva natoľko, že odmieta na rozdiel od väčšiny egalitárnych liberálnych autorov (Rawls, Dworkin, Ackerman atď.) stanovovať akékoľvek normy či princípy spravodlivosti. Podstatou jeho prístupu je predpoklad, že kritérium morálnej platnosti spočíva vo všeobecnej schopnosti súhlasu. Znamená to, že spravodlivý je akýkoľvek výsledok diskusie, ktorý je rovnako dobrý a prijateľný pre všetkých. Základom je teda formalistický princíp univerzalizácie ako pravidlo argumentácie.⁷⁰ Aby však Habermasova snaha o zladenie rôznorodých záujmov účastníkov

⁶⁵ Pozri napr. Rorty, R.: *Essays on Heidegger and others*. Cambridge University press, Cambridge 1991

⁶⁶ Pozri Habermas, J.: *Problémy legitimacy v pozdním kapitalizmu*. FILOSOFIA, Praha 2000, s.141-148; pozri tiež Habermas, J.: *Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. FILOSOFIA, Praha 2000, s. 39 a. i.

⁶⁷ Pozri Habermas, J.: *Dobiehajúca revolúcia*. Kalligram, Bratislava 1999, s.76; pozri tiež Anzenbacher, A.: *Úvod do etiky*. Zvon, České katolícké nakladateľství, Praha 1994, s.231

⁶⁸ Pozri Habermas, J.: *Dobiehajúca revolúcia*. Kalligram, Bratislava 1999, s.107

⁶⁹ Pozri *ibidem*, s.101,106

⁷⁰ Pozri *ibidem*, s.93,107; pozri tiež Habermas, J.: *Problémy legitimacy v pozdním kapitalizmu*. FILOSOFIA, Praha 2000, s.126; Forst, R.: *Komunitarismus a liberalismus – stadia diskuse*. In: Velek, J.: *Spor o liberalismus a komunitarismus*. FILOSOFIA, Praha 1996,

diskusie mohla byť zmysluplná, podobne ako Rawls, nemôže ponechať podmienky diskurzu na svojvôli jeho aktérov. Namiesto závoja nevedomosti a hypotetického príkladu so spoločenskou zmluvou však Habermas ostáva pri predpoklade reálneho empirického diskurzu, ktorý však odporúča viesť za tzv. idealizovanej rečovej situácie. Ako dodáva, do komunikatívnych predpokladov každej argumentačnej praxe sú nevyhnutne zabudované požiadavky nestrannosti a očakávania, že účastníci spochybnia a transcendujú svoje preferencie, a preto jeho idealizácia má svoje empirické opodstatnenie.⁷¹ V konečnom dôsledku však Habermas dospieva v rámci svojho proceduralizmu k podobným podmienkam férovosti ako Rawls. Z tohto hľadiska trvá aj na morálnom univerzalizme, ktorý z jeho koncepcie vyplýva. Tento dôsledok jeho teórie sa však pochopiteľne dostal pod ostrú kritiku už spomínaných komunitaristov, vrátane MacIntyra a Walzera.⁷²

V politickej rovine vidí Habermas riešenie v inštitúciách sociálneho štátu, ktorý síce nedokáže odstrániť kapitalistické vykorisťovanie, ale dokáže ho aspoň sociálne odškodniť starostlivosťou o triedu znevýhodnených. Takže aj napriek tomu, že sociálny štát je len „kozmetickou úpravou“ nespravodlivostí súkromného vlastníctva a trhového mechanizmu, nič iné ako „krotenie kapitalizmu“ nám v súčasnosti neostáva.⁷³ Derivátom jeho etiky diskurzu je v politickej rovine aj tzv. deliberatívna demokracia, ktorá okrem iného požaduje posilňovanie participácie obyvateľstva na demokratickom prijímaní rozhodnutí.⁷⁴ Ako teda možno na záver dodať, napriek tomu, že nepatrí medzi predstaviteľov liberalizmu, Habermas sa v konečnom dôsledku dostáva k podobným výstupom svojej teórie ako Rawls: aktívny sociálny štát s posilnením participácie občanov a so zabezpečením rovnosti príležitostí.

Americká teoretička Nancy Fraserová sa pokúsila o určité zmierlivé stanovisko medzi liberálnymi racionalistami a komunitaristami. Fraserová síce uznáva komunitaristickú

s.50; Anzenbacher, A.: Úvod do etiky. Zvon, České katolícké nakladateľství, Praha 1994, s.232. Spravodlivosť v tomto procedurálnom význame znamená jednoducho to, že prijatá norma je pre všetkých nielen dobrá, ale že je pre všetkých rovnako dobrá, a že je teda nestranná. (Porovnaj Tugendhat, E.: Tři přednášky o problémech etiky. Mladá Fronta, Praha 1998, s.28)

⁷¹ Pozri Habermas, J.: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti. FILOSOFIA, Praha 2000, s.40.

⁷² Habermas, J.: Dobiehajúca revolúcia. Kalligram, Bratislava 1999, s.30,106; Forst, R.: Komunitarismus a liberalismus – stadia diskuse. In: Velek, J.: Spor o liberalismus a komunitarismus. FILOSOFIA, Praha 1996, s.74-75; Walzer, M.: Hrubý a tenký. O tolerancii. Kalligram, Bratislava 2002, s.29-30

⁷³ Pozri bližšie Habermas, J.: Dobiehajúca revolúcia. Kalligram, Bratislava 1999, s.83,179-180.

⁷⁴ Pozri bližšie Pozri Shapiro, I., Habermas, J.: Teorie demokracie dnes. FILOSOFIA, Praha 2002, s.87-88

argumentáciu, ale odmieta jej absolutizovanie. Pokúša sa zladit' oba prístupy - prerozdelenie aj uznanie identít. Koncepcia sociálnej spravodlivosti je podľa nej dualistická a spočíva v oboch spomínaných rozmeroch. To znamená, že nemožno opomínať ani otázky distribúcie (rawlsovský problém), ani otázky identity, uznania a diferencie (problém komunitaristov).⁷⁵

Diskusia ohľadom identity a sociálnej spravodlivosti naďalej patrí medzi najdôležitejšie otázky súčasnej politickej filozofie. Na pôde liberalizmu je takisto veľmi živá a jej dosahy cítiť aj vo vzťahu hľadania legitimacy moderného sociálneho štátu. Je to len ďalší dôkaz toho, že liberalizmus nemožno chápať iba ako jednoliatu ideológiu kapitalizmu voľného trhu (neoliberalizmus); a že moderný liberalizmus má v jednej zo svojich podôb aj výrazný sociálny rozmer.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- ACKERMAN, B.: *Social Justice in the Liberal State*. Yale University Press, 1980.
- ANZENBACHER, A.: *Úvod do etiky*. Zvon, České katolícké nakladateľství, Praha 1994.
- ARON, R.: *Esej o svobodách*. Archa, Bratislava 1992.
- BARR, N.: *The Economics of the Welfare State*. Oxford University Press 1998.
- BLAHA, L.: *Sociálna spravodlivosť a identita*. VEDA, Bratislava 2006.
- BLAHA, L.: *Späť k Marxovi?* VEDA, Bratislava 2009.
- DANIELS, N. (ed.): *Reading Rawls. Critical Studies of A Theory of Justice*. Basic Books, Inc., Publishers, New York.
- DEWEY, J.: *Rekonštrukcia liberalizmu*. Kalligram, Bratislava 2001.
- ELSTER, J.: *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, New York 1991.
- ESPING-ANDERSEN, G.: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, New Jersey 1991.
- FRASEROVÁ, N., HONNETH, A.: *Přerozdělování nebo uznání?* FILOSOFIA, Praha 2004
- GÁL, E.,- NOVOSAD, F.: *O slobode a spravodlivosti*. Archa, Bratislava 1993.
- HABERMAS, J.: *Dobiehajúca revolúcia*. Kalligram, Bratislava 1999.
- HABERMAS, J.: *Problémy legitimacy v pozdním kapitalizmu*. FILOSOFIA, Praha 2000.

⁷⁵ Fraserová, N.: *Sociální spravedlnost ve věku politiky identity. Přerozdělování, uznání a participace*. In: Fraserová, N., Honneth, A.: *Přerozdělování nebo uznání?* FILOSOFIA, Praha 2004, s.19-142. Pozri bližšie Blaha, L.: *Sociálna spravodlivosť a identita*. VEDA, Bratislava 2006.

- HABERMAS, J.: Strukturální přeměna veřejnosti. Zkoumání jedné kategorie občanské společnosti. FILOSOFIA, Praha 2000.
- HAUER, T.: Zpět k beztřídní společnosti? Poznámky k Rortyho politické vizi. In Filozofia 2/2002.
- HAUSER, M. (ed.): Sociální stát a kapitalismus. Svoboda Servis 2007.
- HEYWOOD, A.: Politologie. Eurolex Bohemia s.r.o., Praha 2004.
- KELLER, J.: Soumrak sociálního státu. SLON, Praha 2005.
- KIS, J.: Současná politická filosofie. OIKOYMENH, Praha 1997.
- KULAŠIK, P.: Socializmus (antológia textov zo socializmu). Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica 1999.
- KYMLICKA, W.: Liberalism, Community and Culture. Oxford University Press, New York 1991.
- RAWLS, J.: Justice as Fairness. A Restatement. Harvard University Press, Cambridge 2001
- RAWLS, J.: Teorie spravedlnosti. Victoria Publishing, Praha 1994.
- RAWLS, J.: The Law of Peoples. With „The Idea of Public Reason Revisited“. Harvard University Press, Cambridge 1999.
- RORTY, R.: Essays on Heidegger and others. Cambridge University press, Cambridge 1991
- SARTORI, G.: Teória demokracie. Archa, Bratislava 199.3
- SHAPIRO, I., HABERMAS, J.: Teorie demokracie dnes. FILOSOFIA, Praha 2002.
- TUGENDHAT, E.: Tři přednášky o problémech etiky. Mladá Fronta, Praha 1998.
- VELEK, J.: Spor o liberalismus a komunitarismus. FILOSOFIA, Praha 1996.
- WALZER, M.: Hrubý a tenký. O tolerancii. Kalligram, Bratislava 2002.
- WALZER, M.: Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality. Basic Books, Inc., Publishers, New York 1983.

Kontakt

PhDr. Luboš Blaha, PhD.

Fakulta sociálních studií

Vysoká škola v Sládkovičově

925 01 Sládkovičovo

lubos.blaha@gmail.com

LINGVISTICKÉ MODALITY KOMUNIKÁCIE V POLITIKE - SILA SLOVA

EVA JAŠŠOVÁ

„Na svete sú len dve možnosti: meč a duch.

Duch vždy zvíťazí nad mečom.“

- N. Bonaparte

Slovo ako pacifikujúci činiteľ, alebo eskalátor napätia.

Pôsobenie slova sa využívalo už v starých, magických činnostiach. Boli slová, na ktoré sa vzťahovalo tabu, aby sa neprivolalo nešťastie. Použitím vhodných slov bolo zasa možné vyháňať duchov, liečiť choroby, alebo naopak privolať zlých duchov a smrť. Tieto praktiky niekde trvajú ešte aj dnes, napr. vudu na Haiti, pôsobenie šamanov v Afrike, či Ázii.⁷⁶

Slovo môže mať liečivý, ale i patogénny účinok. **Liečivú silu slova** poznáme v situáciách, keď sa niekto povzbudzujúco prihovorí človeku, ktorého sa zmocňuje malodušnosť, depresia, osamelosť, beznádej, strata sebadôvery. Po príklad o sile slova môžeme siahnuť i do Biblie: „*Mládenec, hovorím ti vstaň!*“ - boli slová Ježiša, ktorými zdvihol z márov jediného syna matky.

Slovo však môže mať aj patogénny účinok - príkladom jeho nechceného účinku môžu byť vyjadrenia matky, ktorá denne bije svoje dieťa s vyhrážkami, že skončí v polepšovni, až kým dieťa túto sugesciu autority - rodiča - príjme a napokon sa opakované stane skutkom.

Slovo môže mať podobné účinky, ako samotný skutok. Ak chceme svojím prístupom, štýlom rozhovoru byť efektívnym účastníkom komunikačného procesu, treba zvažovať slová i z pohľadu náboja stenických a astenických emócií.

Silu stenických emócií tušili aj staroveké bojové kmene. Vedeli napr. o sile tanca a piesne pred bojom, považovali ich za rovnako potrebné ako strašidelné tetovanie na tvárach, bubnovanie a bojový krik. Pozdvihovali ich bojového ducha a navodzovali citový stav, potrebný na víťazstvo. V

⁷⁶ ILOWIECKI, Maciej, ZASEPA, Tadeusz. 2003. *Moc a nemoc médií*. Bratislava : Tipi Universitatis Tyrnaviensis. vydavateľstvo Trnavskej univerzity, spoločné pracovisko TU a VEDY. Vydavateľstvo SAV. 2003. s. 18. ISBN : 80-224-0740-2

dávnej minulosti bojovníci jedného z kmeňov Novej Kaledónie sprevádzali touto piesňou rituálny tanec pred nadchádzajúcim bojom⁷⁷:

- *Napadneme našich nepriateľov?*- *Áno.*- *Sú silní?*- *Nie.*- *Sú udatní?*- *Nie.*- *Zabijeme ich?*- *Áno.*- *Zjeme ich?*- *Áno...*

Podobné zastrašovanie niektorí autori považujú aj za prejav expresívnej agresie. Má zapôsobiť na možných, alebo faktických protivníkov a naznačuje potencionálne násilné správanie. Účinok rituálnych tancov v súčasnosti predstavujú vojenské prehliadky, pochodové sprievody.⁷⁸

S prejavmi podobného charakteru sa možno stretnúť aj u súčasných predstaviteľov ozbrojených síl, presvedčajúcich svojich vojakov o sile vlastnej armády - napr. G. W. Bush v príhovore americkým vojakom pred vojenskou intervenciou do Iraku vravel o americkej armáde ako o najsilnejšej na celom svete. Podobne na mimoriadnom zasadaní Bundestagu v Berlíne 23. mája 2002 povzbudzoval slovami:

*„Ak budeme trpezliví, neoblomní a odhodlaní, porazíme nepriateľov slobody. Ak zostaneme spojení, budeme moderným hrozbám čeliť najväčšími zdrojmi bohatstva a vôle, aké kedy slobodné národy sústredili. Spolu majú Európa a Spojené štáty tvorivého génia, ekonomickú silu, morálne dedičstvo a demokratickú víziu, ktoré ochránia našu slobodu a pomôžu veci mieru.“*⁷⁹

Je to zároveň jeden z príkladov využitia stenického pôsobenia slov. Toto označenie sa pripisuje E. Kantovi, podľa neho **stenické city** vyvolávajú radosť, chuť do života, nalievajú energie. Ich nositelia sú zväčša darcami optimizmu, elánu, chuti do života, nádeje. Človek, ktorý pracuje s ľuďmi, napr. nadriadený, politik, moderátor, učiteľ, by mal dokázať byť generátorom takýchto citov. Sotva si možno predstaviť politika, ktorý prejavuje strach, defetizmus, znechutenosť.

Kým stenické emócie pomáhajú dosiahnuť cieľ, astenické zasa môžu hatiť realizáciu želania, vedú človeka k nečinnosti, bezmocnosti, bezradnosti, defetizmu.

Medzi **astenické city** radíme znechutenie, apatiu, úzkosť, pesimizmus, skepsu, nevieru, smútok, clivotu, ale i dobrosrdečnosť. Z histórie bojov vieme, že emócie majú vplyv aj na hojenie rán bojovníkov – vojakom víťazných vojsk sa na rozdiel od porazených rýchlejšie hojili bojové zranenia.

⁷⁷ NIKIFOROV, A. S. 1981. *Emócie v nás*. Bratislava: Križovatky, Smena, 1981

⁷⁸ KREJČÍ, Oskar. 2003. *Agresia a autoritárska osobnosť*. In: Politické vedy, 2003/2. s. 53-79

⁷⁹ BUSH, W. George. 2002. *Budujeme dom slobody*. Prejav amerického prezidenta na mimoriadnom zasadaní Bundestagu v Berlíne 23. mája 2002. In: Fórum OS, júl - august 2002. s. 120

Pozitívne videnie sveta má prítlačlivú silu, jeho nositeľmi bývajú skôr veľké osobnosti, ako vraví V. Šabík: „*Pesimizmus je pocit, optimizmus je vôľa*“.⁸⁰

Z hľadiska našej novšej smutnej histórie opakované slová z éteru v roku 1968 „*Zachovejte klid*“, z úst vtedajšieho prezidenta republiky, generála L. Svobodu zaiste prispeli k spacificovaniu vášní, ktoré mohli viesť k odboju celého národa proti okupácii vojskami Varšavskej zmluvy a k väčšiemu krviprelievaniu na obranu vlasti.

Sila slova, púheho oslovenia, bola jedným z kľúčov úspechu legendárneho vojvodu Napoleona Bonaparteho. Množstvo vojakov oslovoval krstným menom, čo podnecovalo ich bojovú motiváciu. V tejto súvislosti by sme si dovolili podotknúť, že mnoho autorov v súvislosti s ním hľadá žriedlo jeho úspechu vo fyzickej podpriemernosti, ale zabúda na jeho duševné dispozície, výnimočnú vitalitu, schopnosť pamätať si a oslovovať množstvo svojich vojakov ich vlastným menom, čo ho asi pravdepodobnejšie predurčovalo k jeho vodcovskej roli.

Vhodne volené slovo sa môže stať spúšťačom dejinných udalostí, ich katalyzátorom.⁸¹ Súčasťou prejavov politikov býva aj prezieravý výber terminológie, ktorá neraz môže zabrániť zbytočným konfrontáciám.

Jedným z prvých prejavov brachiálnej, fyzickej agresivity býva verbálny prejav. Slovom dokážeme situáciu pacifikovať, upokojovať, slovo je súčasťou persúazie (presviedčania), prevenciou vážnejšieho konfliktu, eskalácie napätia.

Slovo môže byť katalyzátorom ale i pacifikujúcim činiteľom nedorozumení, konfliktov, kriminality, agresivity, šikanovania, vraždy, i ďalších sociálno-patologických javov, z ktorých najnebezpečnejší je svojim dosahom terorizmus a vojna.

Kým národy dokážu rokovať na diplomatickej úrovni, nehrozí vojnový stav. Vojna sa začína tam, kde zlyháva komunikácia. Nedorozumenia, komunikačné šumy, neochota, nevyužitie diplomatických možností výmeny názorov môžu byť spúšťačím momentom nedôvery, konfliktov i na medzinárodnej úrovni. Poukazuje na to aj tabuľka, ktorá približuje eskaláciu konfliktu od nedorozumení, nôt, verbálnych obvinení, až po demonštrovanie sily a vojnový stav.

⁸⁰ ŠABÍK, Vincent. 1999. *Diskurz inteligencie v službe spoločnosti*. In: Slovakia plus, stála konferencia slovenskej inteligencie. Bratislava, 1999. s. 26

⁸¹ JAŠŠOVÁ, Eva. 2004: *Sociálna komunikácia s aktérom teroru pri oslobodzovaní rukojemníkov*. Dizertačná práca. Bratislava, FFUK, katedra psychológie. 2004

Tabuľka 2 - Eskalácia konfliktu, etapy krízy.⁸²

Eskalačný stu	Oblasť akcií	Typ akcie
0	mierový stav	konflikty, nedosahujúce intenzitu krízy
KRÍZA		
1	diplomacia	protestné nóty
2	Propaganda	polooficiálne obvinenia a vyhrážky
3	Diplomacia	povolanie veľvyslanca ku konzultáciám domov
4	Diplomacia	odvolanie veľvyslanca
5	Diplomacia	hrozba vážnymi dôsledkami
6	Diplomacia	hrozba obmedzenými hospodárskym bojkotom
7	hospodárske vzťahy	obmedzený hospodársky bojkot
8	Diplomacia	hrozba úplnou ekonomickou blokadou
9	hospodárske vzťahy	ekonomická blokáda
10	Propaganda	široké oficiálne obviňovanie a denunciovanie
11	Vojenstvo	demonštrácia sily bez konfrontácie
12	Vojenstvo	čiastočná mobilizácia

Najväčším víťazstvom je nepoužiť zbraň, ale využiť arzenál poznatkov z oblasti sociálnej komunikácie, empatie, persuázie. Je to zbraň hodná človeka 20. storočia a jeho ideálu, ktorý J. Zvěřina v Charte 77 nazval homo dilectionis, človek lásky.

⁸² KREJČÍ, Oskar. 2001. *Mezinárodní politika*. Praha: Ekopress, 2001. s. 142

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BUSH, W. George. 2002. *Budujeme dom slobody*. Prejav amerického prezidenta na mimoriadnom zasadaní Bundestagu v Berlíne 23. mája 2002. In: Fórum OS, júl - august 2002. s. 120
- CIGÁNIK, Ľubomír, JAŠŠOVÁ, Eva. 2006. *Terorizmus. Od komunikácie s aktérmi teroru pri oslobodzovaní rukojemníkov až po opatrenia štátov v boji proti nemu*. Bratislava : Ústav politických vied SAV, vydavateľstvo VEDA, 2006. ISBN: 80-224-0892-1
- ČMEJRKOVÁ, Světla, HOFFMANOVÁ, Jana. 2003. *Jazyk, média, politika*. Praha: Academia, Nakladatelství Akademie věd České republiky. ISBN 80-200-1034-3.
- DARMO, Jozef. 2007. *Dôsledky globalizácie na mediálnu prax*. In : Zborník príspevkov z konferencie Veda, médiá, politika. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV. 2007. s. 18-33. ISBN: 978-80-224-1001-4
- FOLTÝNOVÁ – ONDROVÁ, Drahomíra. 2008 *Jednoduchý a jasný štýl, tzv. „plaine style“, versus rétoricko-figuratívny štýl presvedčajúceho politického jazyka, tzv. persuasive language style*. In : Zborník príspevkov z konferencie Veda, médiá, politika, Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2008. s 356. ISBN 978 -80-224-1001-4
- FORET, M. 1994. *Komunikace s veřejností*. Brno, 1994
- FROMM, Erich. 1992. *Mít nebo být ?* Praha: Naše vojsko, 1992.
- GBÚROVÁ, MARCELA: VEDA O POLITIKE A POLITICKÁ A MEDIÁLNA PRAX. 2008. In : Zborník príspevkov z konferencie Veda, médiá, politika. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV. 2008. s. 9-18, ISBN 978 -80-224-1001-4
- GRÁC, J. 1985. *Persuázia, ovplyvňovanie človeka človekom*. Bratislava: Osveta 1985
- CHOMSKY, N. 1994. *Nevyhnutné ilúzie, médiá a propaganda*. Nakladateľstvo Bod zlomu, Bratislava, s. 4. Pozri tiež Chomsky, N.: What Uncle Sam Really Wants. Odonian Press, Berkeley, California 1994, s. 94
- ILOVIECKI, Maciej, ZASEPA, Tadeusz. 2003. *Moc a nemoc médií*. Trnava: Typy universitatis Tyrnaviensis, vydavateľstvo Trnavskej univerzity, spoločné pracovisko TU a VEDY, vydavateľstvo SAV, 2003, ISBN: 80-224-0740-2
- JASŠOVÁ, Eva. 2004. *Analýza komunikácie politikov v živom vysielaní relácie Nočné dialógy*, čiastková výskumná úloha grantového projektu Slovenská politika médiá po roku 1989, projekt VEGA, SAV
- JASŠOVÁ, Eva. 1997. *Ochránime naše deti pred mediálnou agresiou ?* In: Stop násiliu v programoch TV ! Zborník príspevkov k problému obrazov násilia v televíznych programoch pre deti a mládež, Bratislava : Prix Danube, Slovenská televízia, 1997. s. 64-71

- JASŠOVÁ, Eva. 2000. Sociálno – komunikačné a rétorické hľadiská práce policajta. Bratislava: Akadémia Policajného zboru Slovenskej republiky, 2000. ISBN 80-8054-024-1
- JASŠOVÁ, Eva. 2004. Dizertačná práca : *Sociálna komunikácia s aktérom teroru pri oslobodzovaní rukojemníkov*. FFUK, Bratislava, 2004
- JOHNSON, P. 1999. *Nepriateľé spoločnosti*. Brno: Rozmluvy, 1999. s. 104
- KOLKOVÁ, Terézia. *Aký úmysel má angažovaná žurnalistika ? (Pred rokom zomrela Oriana Fallaciová: Odkaz žurnalistike a politike)* In: Zborník príspevkov z konferencie Veda, médiá, politika. Bratislava : vydavateľstvo SAV, VEDA, 2008
- KORÁN. 1972. Z arabského originálu Al Quar´ podľa rôznych vydaní preložil I. Hrbek, Praha: Académia vied ČR, 1972.
- KOREC, J. CH. 2005. *Kresťanstvo nás robí ľuďmi*. Bratislava: Lúč, 2005. s. 202.
- KORTEN, C. D.: *Keď korporácie vládnu svetom*. Mikuláš Hučko, Košice 2001, s. 159.
- KOŠČO, J. - MISTRÍK, J. 1982. *Človek na obrazovke*. Bratislava, ČST 1982. s. 2
- KRECH, D., CRUTCHFIELD, D., BALLACHEY, E. N. 1968 *Človek v spoločnosti*. Bratislava: SAV, 1968
- KREJČÍ, Oskar. 2004. *Politická psychológia*, Praha: Ekopres, 2004, s. 15. ISBN :80-86119-84-X
- NIKIFOROV, A. S. 1981. *Emócie v nás*. Bratislava: Križovatky, Smena, 1981
- ŠERKOVIN, J. A. *Psychológia masovej komunikácie*, Bratislava: Knižnica novinára
- TITO, Ľudovít. 2007. *Politická komunikácia v modernej spoločnosti na príklade Nemecka*. In : Zborník príspevkov z konferencie Veda, médiá, politika. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2007. s. 77-84. ISBN 978 -80-224-1001-4
- VYBÍRAL, Zdeněk. 2005. *Psychologie komunikace*. Praha: Portál, 2005. s. 26. ISBN : 80-7178-998-4
- VÝROST, J., SLAMĚNÍK I. 1998. *Aplikovaná sociální psychologie I, Člověk a sociální instituce*, Praha: Portál, 1998. ISBN: 80-7178-269-6
- ZASEPA, Tadeusz. 2002. *Médiá v čase globalizácie*. Bratislava: Lúč. 2002.
- ZELINA, M. : *Rozhovor vo výchove, poradenstve a na vyučovaní*, Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy, š. p, 1990
- ZELINA, Miron, JASŠOVÁ, Eva. 1984. *Tvorivosť – piata dimenzia*, Bratislava: SMENA, Edícia Križovatky, 1984
- ZEMAN, Miloš. 2005. *Jak sem se mýlil v politice*. Praha : Ottovo nakladatelství. 2005. ISBN : 80-7360-250-1

KONTAKT

Doc. PhDr. Eva Jaššová, CSc.

Fakulta sociálnych štúdií

Vysoká škola v Sládkovičove

925 01 Sládkovičovo

evi.jassova@gmail.com

